

KUML
1997-98

KUML 1997-98

KUML 1997-98

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Redaktion: Hans Jørgen Madsen og Jesper Laursen

Omslag: Louise Hilmar

Tilrettelægning: Narayana Press

Tryk: Narayana Press

Skrift: Bembo 12/13

Papir: 115g Arctic Silk

Copyright © 1998 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-7288-597-1

ISSN 0454-6245

Indhold/Contents

<i>Hans Jørgen Madsen og Else Roesdahl: Olaf Olsen 70 år</i>	7
Olaf Olsen 70 years	8
<i>Søren H. Andersen: En mønstret pragtøkse fra ældre Ertebølletid</i>	9
A Magnificent ornamented axe from the Early Ertebølle Period	27
<i>Henrik Skousen: Rønbjerg Strandvolde – en kystboplads ved Limfjorden</i>	29
Rønbjerg Strandvolde – a coastal settlement by the Limfjord	71
<i>Lisbeth Christensen: Vandet skole – en ældre romertidsgrav med ringfibler fra Thy</i>	75
An Early Roman Iron Age grave with ring brooches from Vandet School in Thy	103
<i>Bjarne Henning Nielsen: Jernalderfund fra Egådalen</i>	105
Iron Age finds from the valley of Egå	124
<i>Elisabeth Barfod Carlsen: Et smykke i slægt med guldbrakteaterne</i>	127
A pendant related to the gold bracteates	141
<i>Claus Feveile, Stig Jensen og Kaare Lund Rasmussen: Produktion af drejet keramik i Ribeområdet i sen yngre germansk jernalder</i>	143
The production of thrown pottery in the Ribe area towards the end of the late Germanic Iron Age	159
<i>Ole Crumlin-Pedersen: Skibsfundene fra Hedeby</i>	161
The Hedeby shipfinds	183
<i>Anne Pedersen: Bidselbeslag fra Bøgeskov Strand</i>	185
A Harness Cheek-piece from Bøgeskov Strand	194
<i>Bente Holmberg og Jan Skamby Madsen: Da kom en snekke ...</i>	197
A snekke came	224
<i>Hans Skov: Udgravningerne i Århus Midtby 1994-97</i>	227
The excavations in the centre of Aarhus 1994-97	292
<i>Thomas Bertelsen: Kirketage</i>	295
Church Roofs	343
Anmeldelser	347
Jysk Arkæologisk Selskab 1997	369
Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter	373

Udgravningerne i Århus Midtby 1994-97

Af HANS SKOV

I den gamle bykerne i Århus er der gennem de seneste år foregået meget omfattende renoveringer af gader og torve, og i vid udstrækning har dette også medført fornyelser af kloakledninger og flere andre installationer. Alle disse jordarbejder har givet mulighed for arkæologiske undersøgelser i størstedelen af det gamle byområde. På blot fire år er der lagt et næsten sammenhængende profilsnit fra det strandnære område i øst, tværs gennem den gamle bykerne og ud i forterrænet mod vest. Det knap 450 m lange snit har sammen med tilstødende fladeafdækninger kastet nyt lys over Århus bys udvikling fra vikingetiden og frem til højmiddelalderen. Nye sammenhænge i byens udvikling har vist sig, og det er disse, der her skal belyses ud fra de arkæologiske undersøgelser. På fig. 1 er de områder, der er blevet arkæologisk undersøgt i 1994-97, markeret.¹ De forskellige undersøgte områder gennemgås hver for sig, begyndende i øst med området ved Skolegade/Skolegyde og sluttende i Vestergade ud for Emil Vetts Passage. Herefter følger en kortfattet gennemgang af udvalgte genstandsfund. Artiklen afrundes med et sammenfattende afsnit, hvor de vigtigste resultater knyttes sammen i en helhedsbetragtning.

De omfattende arkæologiske undersøgelser i Århus Midtby har nydt stor opmærksomhed. Byens indbyggere, kommunen, aviserne, radio og tv, ja selv Hendes Majestæt Dronningen har interesseret fulgt med i udgravningsaktiviteterne (fig. 2). Derfor er det en glæde at kunne fremlægge resultaterne af disse undersøgelser. En særlig tak skal i denne forbindelse rettes til Vilh. Kiers Fond, der generøst har ydet økonomisk støtte til bearbejdningen af det omfattende materiale, samt til Århus Kommune, der i henhold til Museumsloven har afholdt udgifterne til de arkæologiske undersøgelser, og med stor velvilje har ydet hjælp på mange måder.

Skolegyde, Skolegade og Katedralskolen

I Skolegade og Skolegyde medførte udskiftning af fjernvarmeledninger i 1995, at der anlagdes op til 1,8 m brede og 1,7 m dybe grøfter.² Fjernvarmegrøften begyndte i krydset mellem Skolegyde og Skolebakken, og

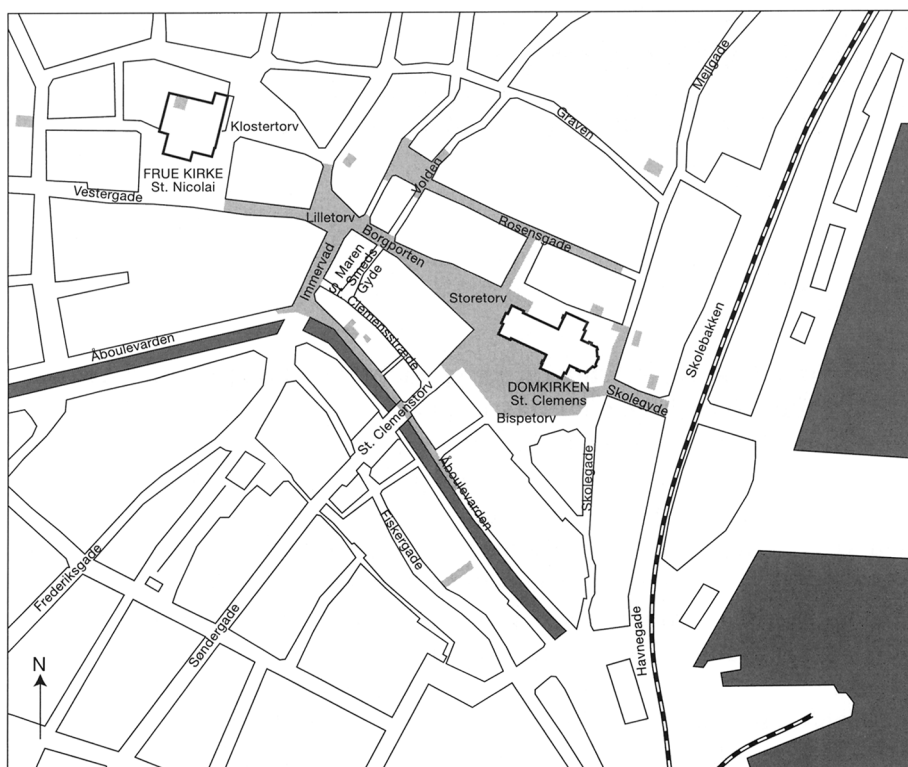

Fig. 1. Det indre Århus. De markerede felter, gader og torve giver et godt indtryk af omfanget af undersøgelserne i årene 1994-97. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Central Aarhus. The marked areas, streets and squares shows where excavations were carried out between 1994 and 1997.

fortsatte langs Skolegydes nordside ud i Skolegade, hvor den fortsatte langs gadens vestside hen til Kvindemuseets bygning på hjørnet af Mejl-gade og Domkirkeplads (fig. 3). I fjernvarmegrøftens profilvægge i Skole-gyde kunne man følge anlægspor fra sen vikingetid (NV-SØ orienteret skelgrøft og gruber), tre middelalderhustomter og endnu to hustomter fra nyere tid. Hustomterne gav sig til kende enten i form af lergulve eller som stenfundamenter. Udgravninger i 1994 på selve katedralskolegrun-den bidrog også med hustomter fra tidlig middelalder, højmiddelalder og nyere tid. Mest opsigtsvækkende var et 4 × 8 m stort teglbygget hus fra ca. 1200. Huset synes at tilhøre Katedralskolens tidligste tid på dette sted. Flere af hustomterne fra Skolegyde menes også at kunne knyttes til kate-dralskolekomplekset. For yderligere oplysninger om de to udgravninger henvises der til Kuml 1995-96.

De fortsatte iagttagelser i fjernvarmegrøfterne i Skolegyde og Skole-gade viste, at der i krydset mellem de to gadeforløb var bevaret rester af

Fig. 2. Udgravningerne har nydt stor opmærksomhed. I juli 1994 blev udgravningen på Store Torv besøgt af Hendes Majestæt Dronningen. Foto: Robert Sørensen, Mimosa Foto.

The excavations attracted great attention. In July 1994, Her Majesty the Queen visited the Store Torv excavation. Here the author of this article is explaining the excavation to the Queen. Photo: Robert Sørensen, Mimosa Foto.

vejlag i form af tre forskellige former for brolægning. Den nederste brolægning *bf* bestod af valnøddestore småsten, teglstumper og knogler. Brolægning *bf* lå direkte på teglfrie lag. Den overliggende brolægning *db* bestod af op til grapefrugtstore sten lagt i sand. Herover var der en diffus brolægning *da* bestående af teglbrokker og småsten. Om dateringen af brolægningerne kan blot siges, at tilstedeværelsen af tegl i den nederste brolægning tidligst daterer den til omkring år 1200.³ Formentlig udgør alle tre brolægninger faser i middelalderens Skolegade, der altså ikke ser ud til at have haft en ældre vikingetids forgænger på samme sted.

I fjernvarmetracéet langs Skolegades vestside kunne man se resterne af den gamle kirkegårdsmur, der frem til 1818 omgav domkirkens kirkegård (fig. 4). Kirkegårdsmuren var bevaret i op til tre skifter af munkesten i munkeforbandt over en syld af favnstore kampesten. Munkestenene var sat i en type hvidgrå kalkmørtel, der i reglen henregnes til senmiddelalderen.⁴ I muren indgik flere riflede munkesten, hvoraf en enkelt endnu

Fig. 3. Fjernvarmegroften i Skolegade set fra syd hen imod Kvindemuseet. I profilvæggen til højre kunne resterne af den middelalderlige kirkegårdsmur følges. Foto: Hans Skov.

The district heating ditch in Skolegade seen from the south. In the section to the right it was possible to follow the medieval churchyard wall. Photo: Hans Skov.

havde rester af grønlig glasur. Tilsvarende riflede glaserede munkesten kan iagttages på domkirkeskibets nordmur. De riflede teglsten anvendes især i anden halvdel af 1200-årene, og netop det forhold, at de indgår i murværk, der er klart senere, tyder på, at de er genanvendt.⁵ Sidst i 1400-årene ombygges domkirkens korparti, og det er nærliggende at forestille sig, at en del riflede munkesten herved er frigjort og har kunnet benyttes til andet formål. De påpegede indicier tyder på, at kirkegårdsmuren er opført omkring 1500. Lidt øst for domkirkens korparti blev et indgangsparti i kirkegårdsmuren påvist (fig. 5). Der var tale om et hvidpudset murparti med et tværstillet murforløb på op til 62 cm's tykkelse. Indgangsåbningen målte 1,38 m i bredden. En markant forsænkning viste, at indgangen havde været forsynet med færirst. Indgangens placering og kirkegårdsmurens udstrækning ses på fig. 6. Sporene efter kirkegårdsmuren

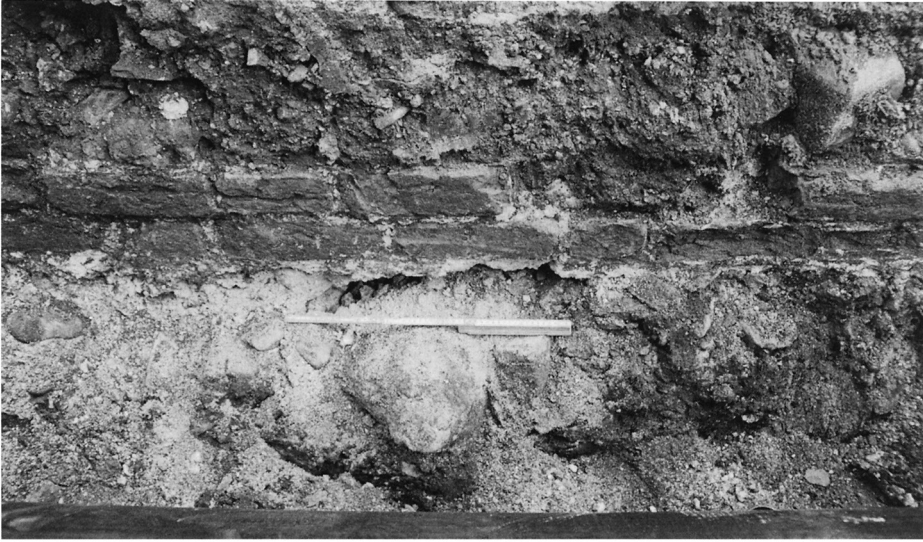

Fig. 4. Kirkegårdsmuren mellem domkirken og Skolegade var bevaret i op til tre skifter af munkesten sat på store marksten. Man ser murens vestside. Foto: Hans Skov.

The churchyard wall between the cathedral and Skolegade was preserved for up to three courses of large “monks” bricks’ (a large medieval brick type) on top of big boulders. This is the west side of the wall. Photo: Hans Skov.

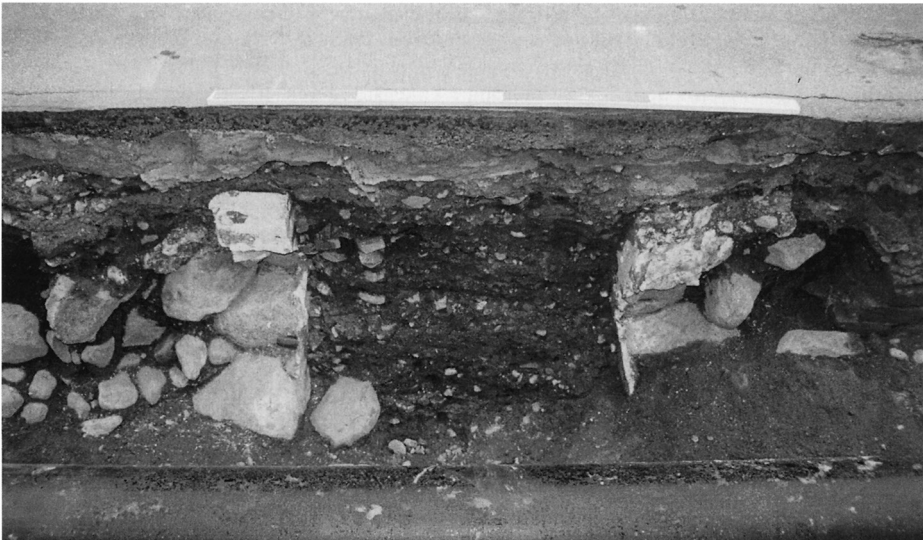

Fig. 5. Indgangsparti i kirkegårdsmuren mellem domkirkens kor og Katedralskolen. Øverst i billedet ses Skolegades asfaltbelægning med en målestok, hvis felter er 50 cm. Herunder ses vejlag og det opfyldte indgangsparti. Nederst ses fjernvarmeledningen. Foto: Hans Skov.

The churchyard wall entrance between the cathedral choir and the Katedralskole (“Cathedral School”). At the top of the photo is the asphalt layer of Skolegade with a ruler showing 50 cm sections. Underneath are the road layer and the filled-in entrance. The district heating pipe is at the bottom. Photo: Hans Skov.

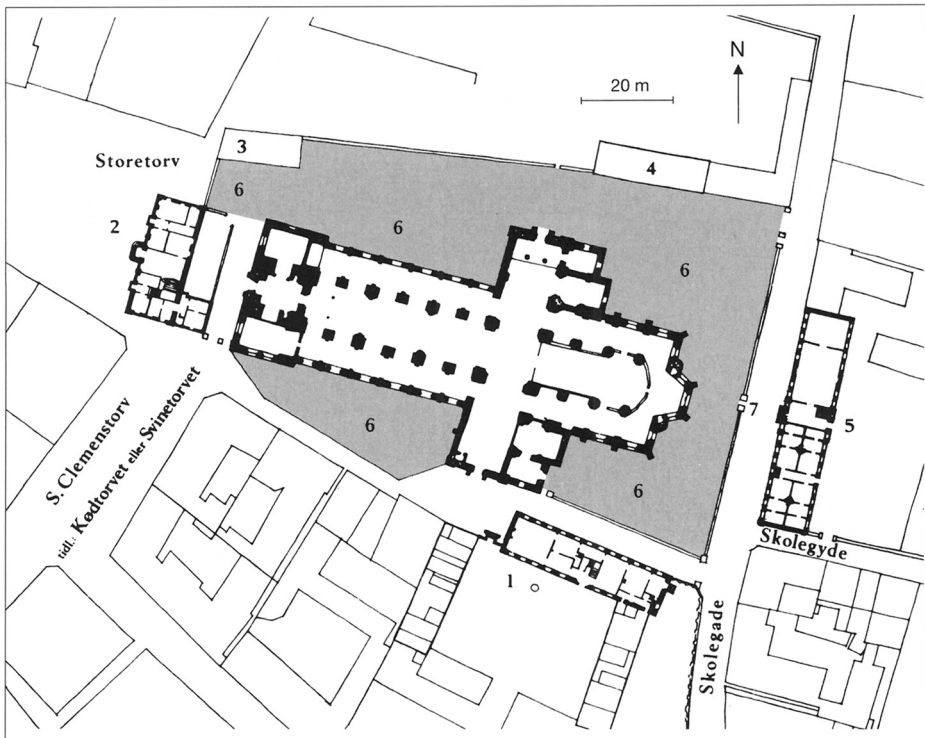

Fig. 6. Plan over området omkring Århus domkirke. Planen viser tilstanden, før kirkegården nedlægges i 1818. 1. Den protestantiske bispegård (nedrevet 1882). 2. Rådhuset (nedrevet 1859). 3. Sprojtetehus (nedrevet 1837). 4. Stiftsprovstens gård (nedrevet 1856). 5. Katedralskolen. 6. Kirkegården indtil 1818. 7. Den i figur 5 viste indgang i kirkegårdsmuren. (Bearbejdet efter Danmarks Kirker).

Map of the area around the cathedral. The map shows the situation before the churchyard was abandoned in 1818 (from Danmarks Kirker). 1. The vicarage (pulled down in 1882). 2. The Town Hall (pulled down in 1859). 3. Engine House (pulled down in 1837). 4. The Dean's House (pulled down in 1856). 5. The Cathedral School. 6. The churchyard until 1818. 7. The entrance in the churchyard wall (seen on fig. 5).

kunne følges over en strækning på henved 55 m fra krydset Skolegyde/Skolegade, indtil tracéet drejede mod vest seks meter fra Kvinde-museet.

Bispetorv

Bispetorv på domkirkens sydside er et nyt torv, som opstod efter, at den efterreformatoriske bispegård blev nedrevet i 1882, og efter at man i 1916 nedrev karréen på hjørnet af Kannikegade og Skt. Clemens Torv. I 1921 blev Bispetorv afgravet med 1-1,5 m til det nuværende niveau. Kannike-

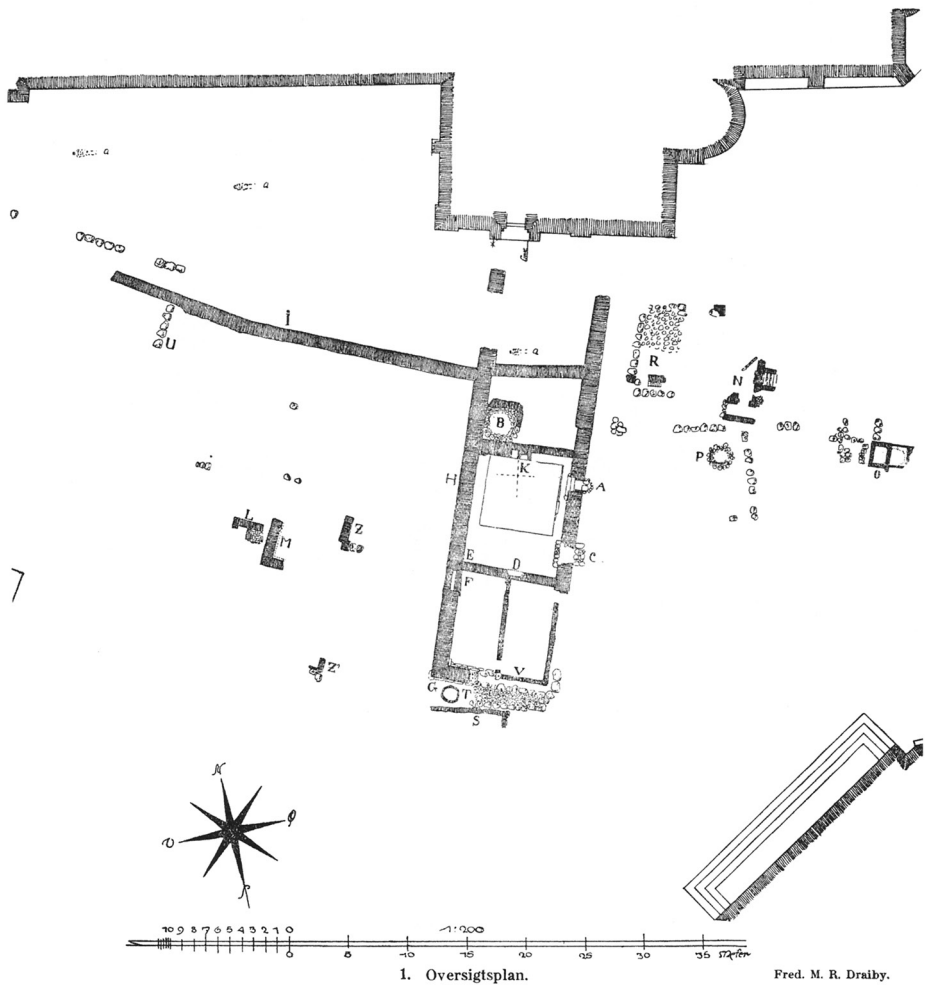

Fig. 7. Oversigtsplanen som Haugsted publicerede efter udgravningen i 1921. Øverst ses domkirken. Den lange bygning, som strækker sig i syd-sydvestlig retning fra domkirkens søndre tværskib, er Kapittelhuset. Den lange buede mur som strækker sig fra kapittelhuset mod vest, er kirkegårds-muren. Både øst og vest for kapittelhuset ses en del middelalderlige bygningsrester, der nok stammer fra kannikerresidenser. Anlægget ved betegnelsen O er en muret latringrube. De cirkulære anlæg B og P var brønde, mens G formentlig blot var en rund askekiste. Flere skeletter med betegnelsen a kan lige anes. Skelettet under Kapittelhuset skal senere blive omtalt nærmere. Den store trappe mod sydøst fører op til Teateret. Efter Haugsted 1923.

Plan published by Haugsted after the excavation in 1921 (Haugsted 1923). The cathedral is seen at the top. The long building stretching in a south-south-westerly direction from the southern transept of the cathedral is the Chapter House. The long curved wall stretching west from the Chapter House is the churchyard wall. East and west of the Chapter House there are a number of remnants of medieval buildings, probably the canons' residences. The structure O is a built latrine pit. The circular structures B and P were wells, whereas G was probably nothing but an ash pit. Several skeletons named 'a' are shown. The skeleton under the Chapter House will be discussed later. The large flight of stairs on the south-east leads to the Theatre.

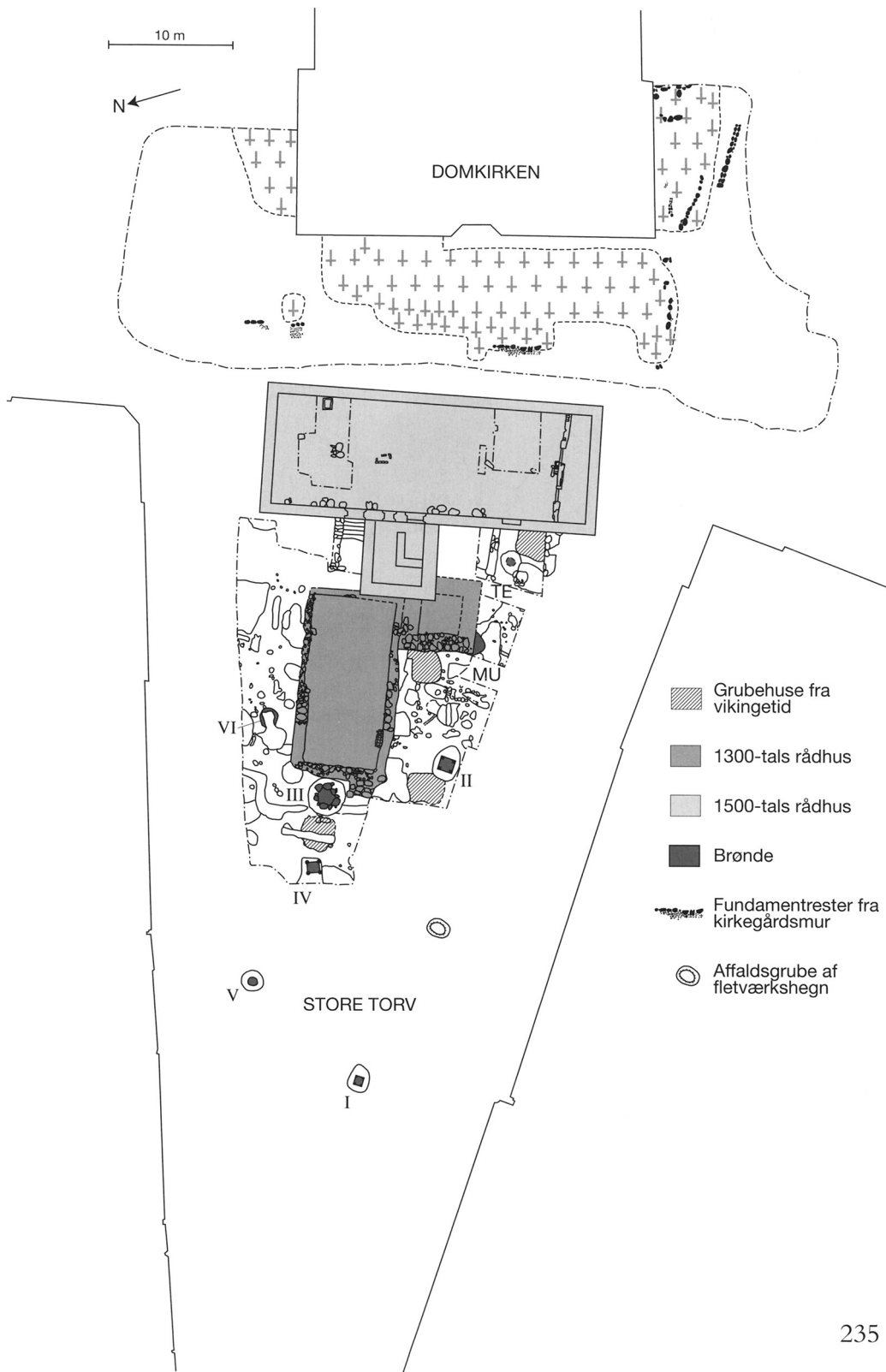

Fig. 8. Etableringen af 90 bardunankre til festugeteltet på Bispetorv afstedkom mange punktvisse undersøgelser på torvet. På billedet er et bardunankerhul med en diameter på 1,6 m ved at blive arkæologisk undersøgt. Foto: Hans Skov.

The establishment of 90 attachments for guy ropes for the Festival Week tent on Bispetorv gave the opportunity for many small excavations. The picture shows the 1.6 m wide (diameter) anchor-hole for a guy rope being archaeologically investigated. Photo: Hans Skov.

Fig. 9. Oversigtsplan over hovedfelterne på Store Torv og omkring domkirkens vestparti. På Store Torv er medtaget undersøgte områder fra såvel 1982 som 1994. I kirkegårdsområdet er området med fundne begravelser forsynet med korsignatur. At der ikke er påtruffet grave i hele kirkegårdsområdet skyldes dels tidligere bortgravning og dels, at der ikke er gravet i bund over alt. Fragmenter af kirkegårdsmurens fundament ses både mod vest og mod syd. Sidste sted ses flere forløb, hvoraf det nærmest domkirken er det yngste. Vest for kirkegården ses 1500-tals rådshuset, og lige vest for dette rådhus ses 1300-tals rådhuset. Omkring det ældste rådhus ses i undergrundsniveau et virvar af stolpehuller, gruber, skelgrofter og brønde, der næsten uden undtagelse er fra tiden før, det første rådhus blev opført omkring 1300. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Plan of the main excavations on Store Torv and around the western facade of the cathedral. Areas investigated on Store Torv in 1982 and 1994 have been included. The area with burials in the churchyard is marked with a cross. Graves were not found all over the churchyard area, partly because some areas had been previously dug away, partly because the excavation stopped in some areas before the subsoil was reached. To the west and south are the remains of the churchyard wall foundation. To the south there are more walls, the one closest to the cathedral is the latest. West of the churchyard lies the 16th century Town Hall, and just west of it is the 14th century Town Hall. Around the oldest Town Hall there is a confusion of postholes, pits, boundary ditches and wells, almost all from the time before the erection of the first Town Hall around 1300. Drawn by J. Mührmann-Lund.

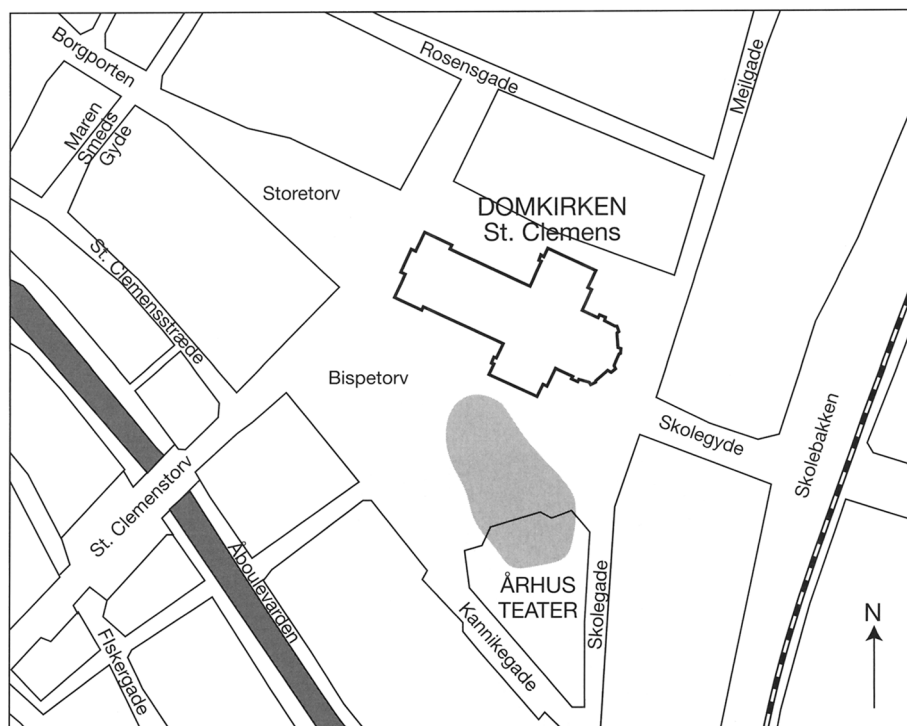

Fig. 10. Den formodede udstrækning af den hedenske vikingegravplads på Bispetorv. Tegning: J. Mührmann-Lund.

The presumed extent of the pagan Viking burial ground on Bispetorv. Drawn by J. Mührmann-Lund.

gade og Skt. Clemens Torv giver i dag et godt indtryk af niveauet syd for domkirken før den omfattende afgravning. Spændende arkæologiske iagttagelser blev foretaget i forbindelse med afgravningerne og er publiceret forbilledligt.⁶ Fig. 7 viser det komplekse af bygningslevn og brønde fra middelalderen, som afgravningen frilagde. Der blev desværre ikke gjort fyldestgørende optegnelser om, i hvilket omfang afgravningerne efterlod dele af bygninger, brønde og intakte kulturlag, men i 1996 muliggjorde kommunale anlægsarbejder igen arkæologiske undersøgelser i et beskedent omfang.⁷ Over store dele af Bispetorv blev ialt 90 huller boret til bardunankre for Århus Festuges telte. Hullerne skulle op til 9 m i dybden, og de største målte 1,6 m i diameter (fig. 8). De mange huller viste, at der vest for det middelalderlige kapitelhus var meget lidt uforstyrret materiale levnet, mens situationen omkring kapitelhuset og øst herfor var noget bedre. Kampestensfundamentet til kapitelhuset findes endnu, ligesom det må formodes, at begge brønde er bevaret i et vist omfang.

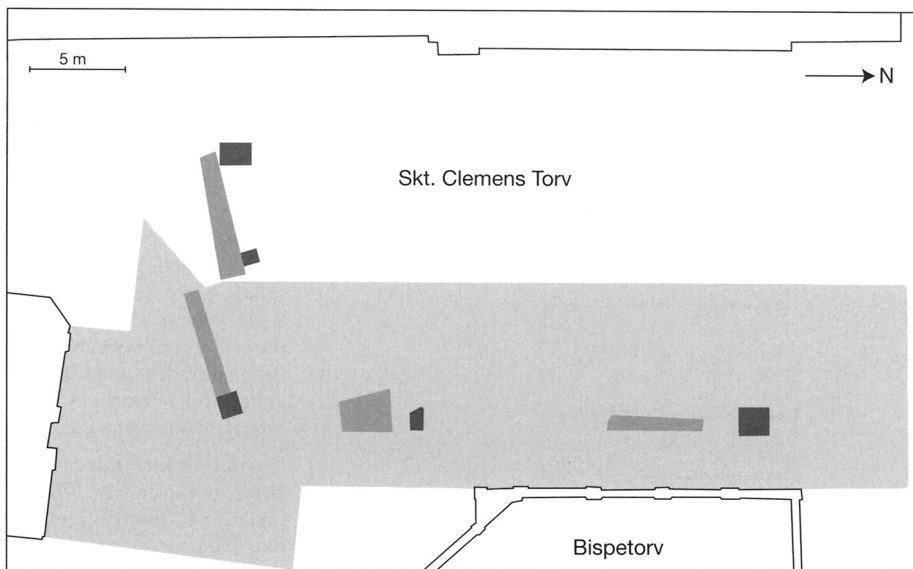

Fig. 11. Tegningen viser udgravningsfelterne på Skt. Clemens Torv. Felterne er vist med stiplede linie. De mørkeste felter er de felter der blev ført ned til undergrund, mere end 2 m under gadeniveau. Felterne med den halvmørke nuance er typisk ført ned til 1,5 m under gadeniveau. Feltet med de lyse nuancer er typisk ført ned til 1 m under gadeniveau. Tegning: J. Mührmann-Lund.

This drawing shows the excavation sites on Skt. Clemens Torv. The darkest areas show where the excavations were carried out to the subsoil 2 m below present surface. Areas with medium dark colour were excavated until 1,5 m below present surface. The excavation areas with the light colour were only 1 m under present surface. Drawn by J. Mührmann Lund.

Der blev forsøgsvis indsamlet flere kubikmeter opboret jord fra et par af de største huller. Denne jord er efterfølgende blevet vandsoldet for at få en datering af aktiviteterne i området. Blødbændt keramik, glasperler og kammageraffald fra vikingetiden viser, at området var en del af det ældste Århus. Keramik fra middelalder og renæssance vidner om den senere bebyggelse. Det er slående så mange menneskeknogler, der er fremkommet fra borerer op til 27 m syd for domkirken. Det tyder på, at området for begravelser tidligere har bredt sig væsentligt længere mod syd end det område syd for domkirken, der er kendt som kirkegård fra 1200-årene og frem til 1818.⁸ Kirkegårdens sydlige afgrænsning fra 1200-årene til 1818 kan ses på fig. 7 og på fig 9. De påtrufne skeletdele må derfor formodes at stamme fra kirkegården, der lå sammen med det trækapel, der ifølge Hellig Nils legenden lå her før domkirken påbegyndtes kort før 1200, eller fra en endnu ældre hedensk vikingegravplads.⁹ I 1921 blev der nemlig fundet en enkelt hedensk begravelse under kapitelhuset syd for den gamle kirkegårdsmur.¹⁰ Graven under kapitelhuset var tydeligt stratigrafisk ældre end huset, der menes opført mellem 1250 og

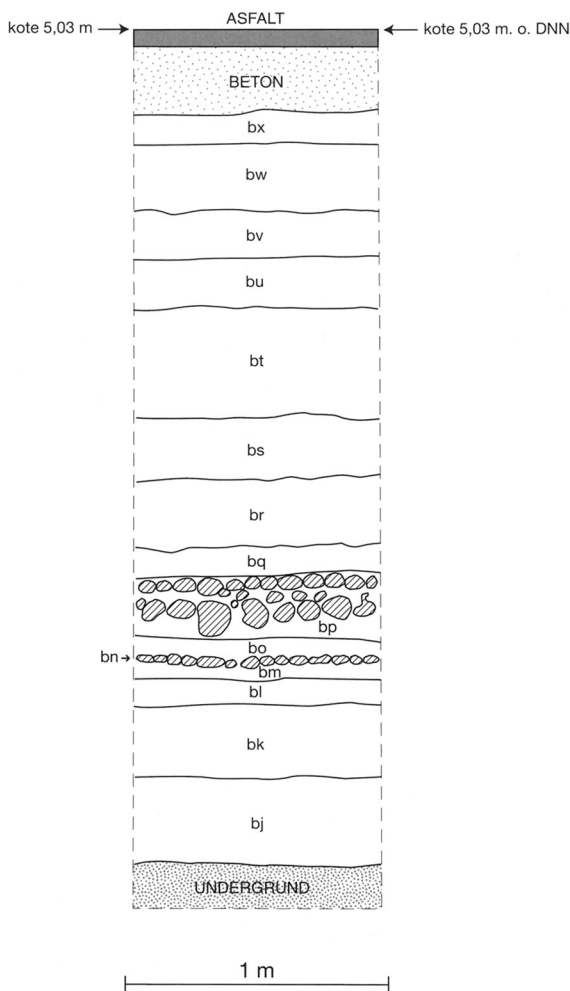

Fig. 12. Profilsnit af lagfølgen på hjørnet mellem Kannikegade og Skt. Clemens Torv. Fra den moderne asfaltbelægning ned til lag bn kunne 12 vejlag udskilles. Den ældste vej synes at være fra 1200-årene. Umiddelbart under vejlagene var der kulturlag fra 9-1000-årene. Kulturlagene fra 1100-årene synes bortgravet i forbindelse med anlæggelsen af den første vej. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Section showing the cultural layers on the corner of Kannikegade (Canon's Street) and Skt. Clemens Torv. From the modern asphalt layer down to layer bn it was possible to identify 12 road layers. The oldest road seems to be from the 13th century. Immediately underneath the road layers there were cultural layers from the 10th and 11th centuries. The 12th century layers seemed to have been dug away when the first road was established. Drawn by J. Mührmann-Lund.

1300.¹¹ Et halvkuglekar nedsat i graven som gravgods daterer graven til tiden før år 1000.¹² Der findes andre indicier på, at der i vikingetiden lå en gravplads i området. Fundet af et skålspænde, en økse, og et meget forment drikkehornsbeslag fra området under Århus Teater er formentlig gravgods fra ødelagte vikingegrave fra 900-årene og frem til tiden omkring år 1000.¹³ Hvis man antager, at gravpladsen har strakt sig fra teatergrunden til graven under kapitelhuset ved domkirken, har gravpladsen omfattet mindst 60-70 meter i NV-SØ retning.¹⁴ På fig. 10 ses den formodede udstrækning af den hedenske gravplads. Måske fortsatte den hedenske gravplads som den kristne kirkegård, der omgav det i Nilslegenden omtalte kapel ved havet.

Skt. Clemens Torv

Skt. Clemens Torv opstod i første halvdel af 1700-årene ved, at man nedrev et større stenhus, der indtil da havde adskilt Kannikegade og Barberstræde (Skt. Clemensstræde).¹⁵ Torvet tjente som byens kødtorv. En omlægning af torvets belægning muliggjorde i 1997 ret omfattende arkæologiske undersøgelser (fig. 11).¹⁶ Kulturlagens tykkelse var størst, hvor Kannikegade munder ud i Skt. Clemens Torv. Her var der fra det nuværende gadeniveau godt 2,7 m ned til den urørte undergrund. Den urørte undergrunds topkote ligger under torvet på omkring kote 2,30 m. Lagserien på dette sted ses på fig. 12. Over undergrundssandet ses teglfrie lag fra vikingetid og tidlig middelalder på i alt 64 cm's tykkelse. Herefter følger en række teglholdige brølægninger, hvor den ældste med benævnelsen *bn* sandsynligvis stammer fra tiden omkring år 1200. I alt synes op imod 12 vejfaser at kunne følges fra ca. 1200 til moderne tid. De forskellige vejfaser hører alle til Kannikegade, der i lighed med Skolegade ikke

Fig. 13. Billedet giver et godt indtryk af forholdene omkring profilsnittet omtalt i fig. 12. Hullets begrænsede omfang skyldtes, at hullet kun blev gravet for at ned-sætte en ny regnvandsbrønd. Foto. Martin Favrbo Pavon.

This photo gives a good impression of the conditions around the section mentioned in fig. 12. The hole was dug for a new rainwater well, hence its limited size. Photo: Martin Favrbo Pavon.

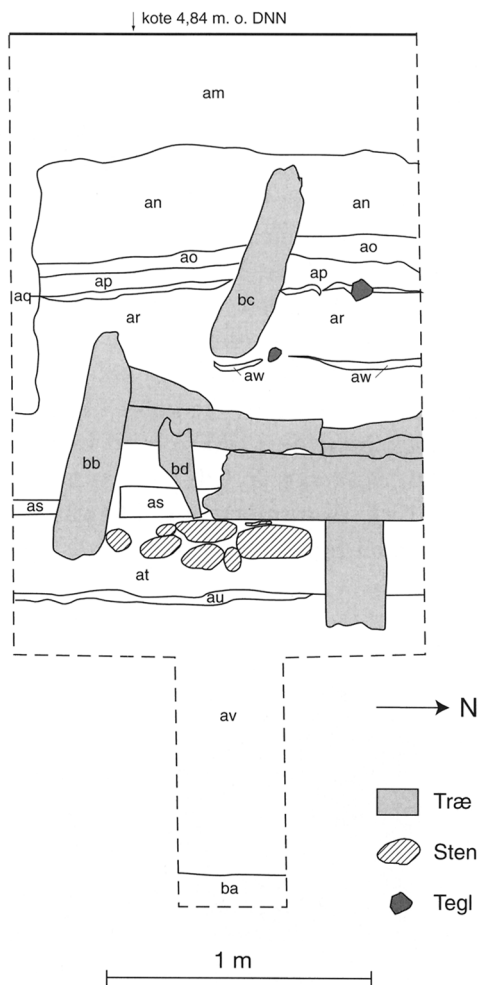

Fig. 14. Profilsnit ud for Skt. Clemens Torv 6. Lag am er et moderne lag. Herunder følger højmiddelalderlige lag med rester af to træbyggede huse fra 1200-årene. Det øverste hus fra ca. 1250 udgøres af vægstolpen bc og gulvlagene ap, aq og ao. Det nederste hus fra kort efter 1224 består af træværket i niveau med vægstolpe bb, samt syldstenene herunder. Lag aw er muligvis et ildsted hørende til det ældste hus. Det meget tykke teglfrie kulturlag av er formentlig en række meget ens aflejringer fra vikingetid til ind i 1100-årene. Først med lag ba næses undergrundsandet. Tegning: J. Mührmann-lund.

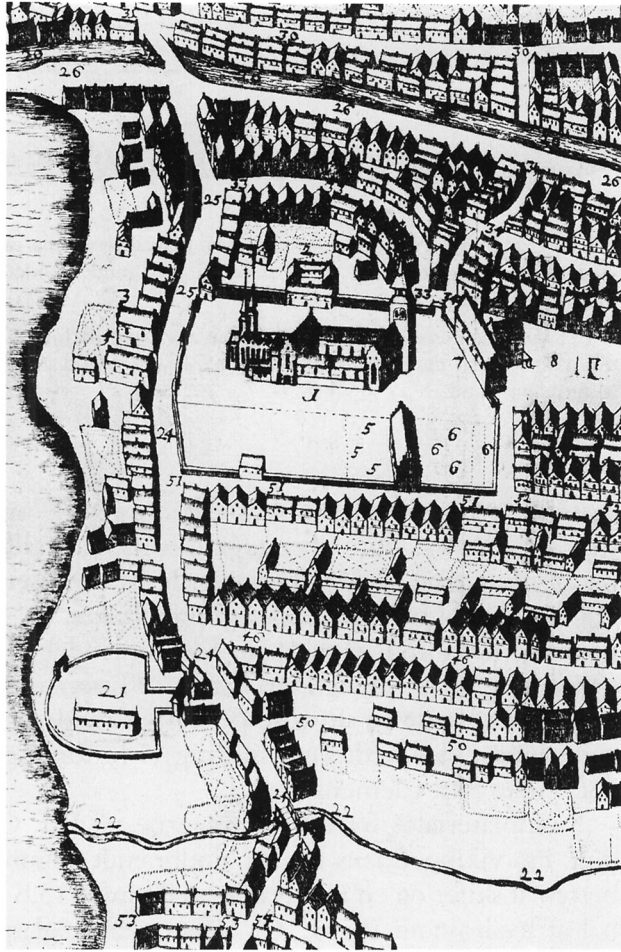
Section outside Skt. Clemens Torv 6. The layer am is modern. Under this there are the remains of two wooden houses. The upper house from c. 1250 was identified by the wall post bc and the floor layers ap, aq and ao. The house underneath, from shortly after 1224, consists of the woodwork at the same level as wall post bb and the foundation stones underneath. Layer aw was probably a fireplace in the older house. The very thick culture layer av has no tile content and probably consists of a number of very similar deposit layers from the Viking Age until the 12th century. The layer ba is the subsoil. Drawn by J. Mührmann-Lund.

kan føres længere tilbage end til omkring år 1200. Figur 13 giver et godt indtryk af de tykke aflejringer på det sted, hvor fig. 12's profil blev opmålt.

Ud for nr. 6 på Skt. Clemens Torvs vestside blev der i et mindre felt påvist levn fra et par træbyggede huse med lerstampede gulve, der må have stået på Barberstrædes (Skt. Clemensstræde) vestside (fig. 14). Der er tale om huse, hvor træet fra det ældste er dendrokronologisk dateret til at være fældet kort efter 1224, mens det yngre hus er opført af træ, der er fældet ca. 1250.¹⁷ Vægstolpen til det ældste hus var forsynet med en udsparring til en fodrem. Noget i modstrid med en fodremskonstruktion er fundet af en tilspidset stavplanke, der er fundet i samme niveau som vægstolpen med udsparring. Eftersom den udspærrede vægstolpe ikke

Fig. 15. Udsnit af Resens Århus prospekt fra omkring 1675. Huset, som blev arkæologisk påvist, er identificeret som huset mellem tallene 33 og 34. På Resens prospekt ser man byen fra nord.

Part of Resen's prospect of Aarhus of c. 1675. The house found during the excavation has been identified as the house between numbers 33 and 34. On Resen's drawing the town is seen from the north.

stod på en fodrem, tyder meget på, at der er tale om genbrug fra et andet hus. Da meget taler for et vist genbrug af byggematerialer, bliver dateringerne dermed for gamle i forhold til husenes brugstid. Brugstiden for de to huse skal nok snarere rykkes frem til anden halvdel af 1200-årene. P.g.a. feltets begrænsede udstrækning kan der ikke siges noget om husenes størrelse.

På torvets østlige side blev fundamentet fra et ca. 18 m langt og ca. 8 m bredt hus påvist. Huset var forsynet med en 5,5 m stor kvadratisk kælder. Kældrens vægge var skalmuret i munkesten sat i ler. Kældergulvet bestod af en sirlig brotlægning med et enkelt geometrisk mønster. To store flade sten udgjorde en del af trappen ned til kælderen. Huset og kælderen blev kun udgravet partielt, eftersom anlægsarbejderne ikke truede ruinen. Huset, der menes identificeret på Resens kort over Århus fra

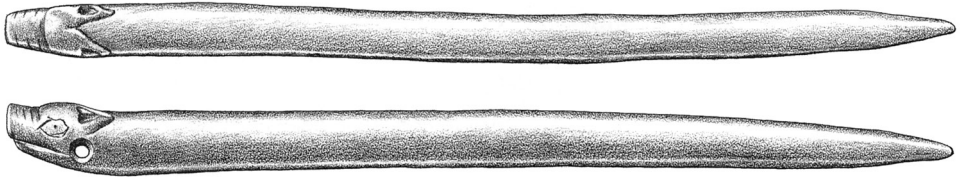

Fig. 16. En 13,8 cm lang dragt- eller hårnål af hvalrostand fra ca. år 1000. Nålen, der er forsynet med et lille dragehoved og gennemboring, blev fundet under Skt. Clemens Torv. Tegning: J. Mührmann-Lund.

A 13.8 cm long dress or hair pin made from a walrus tusk from c. 1000. The pin, which is decorated with a small dragon's head, is pierced. It was found on Skt. Clemens Torv. Drawn by J. Mührmann-Lund.

ca.1675, er – efter keramikken at dømme – opført i senmiddelalderen (fig. 15). Der var store mængder af teglsten, teglfliser og formsten i husets nedbrydningslag, hvilket kunne tyde på, at huset var en teglbygning snarere end en bindingsværksbygning. Ifølge de skriftlige kilder tilhørte husene i dette hjørne af Store Torv oprindeligt de gejstlige, og huset er formentlig opført som vikariebolig¹⁸. Huset, som vendte gavlen ned mod Store Torv, havde på sin vestside Barberstræde og på sin østside Kannikegade. Huset blev nedrevet omkring 1740 for at give plads til kødtorvet – det senere Skt. Clemens Torv.

Fundmaterialet fra udgravningerne på Skt. Clemens Torv er righoldigt. Fra vikingetidens lag ses blødbændt keramik, vævevægte af ler, slibesten af skifer og en usædvanlig velbevaret 13,8 cm lang dragt- eller hårnål af hvalrostand (figur 16). Nålen, der er glatpoleret og forsynet med gennemboring i den tykke ende, har et dekorativt lille dragehoved indskåret. Nålen, der skal dateres til tiden omkring år 1000, er formentlig fra

Fig. 17. En del af den maskinopgravede jord fra Skt. Clemens Torv blev bragt til Moesgård Museum og vandsoldet der. Herved forøgedes fundmængden betragteligt. Foto: Hans Skov.

Part of the machine-dug soil from Skt. Clemens Torv was brought to Moesgaard Museum for wet sieving. This increased the amount of finds considerably. Photo: Hans Skov.

Grønland eller Barentshavet nord for Norge. Nålen har været en virkelig eksklusiv genstand, som ejeren må have ærgret sig over at miste. Blandt fundene fra middelalderen dominerer keramikken. Mange kilo højmiddelalderlig keramik fremkom ved, at den opgravede jord blev vandsoldet (figur 17). Herved fremkom vel fem gange så meget keramik, som man normalt ser ved konventionel fremgravning med skovl og graveske. Af andre fund fra middelalder og renæssance kan nævnes kammageraffald, en lusekam, læderaffald, stave fra stavbægre, et fingerbøl af kobber og en 46 kg tung kontravægt til en vippebrønd. Kontravægten var forsynet med en dyb fure hele vejen rundt om den favnstore sten.

Store Torv

Kirkegården omkring domkirken

På baggrund af de omfattende udgravninger på Store Torv i såvel 1994 som 1982, kan oversigtsplanen på fig. 9 vises.¹⁹ Resterne af kirkegårdsmuren fra 1500-årene ses som den sydligste af de to rækker sten, der løber syd for kirkens sydmur. Den nordligste stenrække angiver en forlægning af kirkegårdsmuren, der hænger sammen med ud- og ombygningen af byens rådhus i 1750, der bl.a. medførte opførelsen af en kvadratisk tilbygning på rådhusets bagside ind mod domkirken.²⁰ Rådhusets nye tilbygning var til dels opført på kirkegården vest for domkirken, og dette forhold var formentlig årsagen til kirkegårdsreguleringen. På figur 6, der viser kirkegårdsmuren efter den sidste regulering, ses få meter vest for domkirkens sydvesthjørne to portpiller. Fundamentsstenene til disse portpiller ses tydeligt i forlængelse af det nordligste og seneste murfundament (jvnf. fig. 9). Vest for pillefundamentene ses fortsættelsen af kirkegårdsmuren fra 1500-årene. Den afbrudte stenrække, der kan iagttages 16-18 m vest for domkirken på fig. 9, er ligeledes kirkegårdsmuren fra 1500-årene. Hele murforløbet vest for domkirken sløjfes p.g.a. rådhusombygningen i 1750. Vest for domkirken indskrænkes kirkegården af rådhusets udvidelse samt af en ny mur, der skilte kirkegården fra rådhusets baggård. Ifølge fig. 6 blev kirkegårdsområdet imidlertid udvidet med nogle få meter i nordvesthjørnet, således at den seneste kirkegårdsmur på dette sted kom til at flugte med rådhusets østmur.

Udgravningen i 1994 rakte ikke så langt mod nord, at den nordlige kirkegårdsmur blev påtruffet, men året efter viste kloakarbejde ved sydvesthjørnet af Kvindemuseet, at begravelserne nåede helt ud til facaden af dette hus, og dermed får kirkegården det forløb, som er vist på fig. 6.²¹ Forløbet afspejler i øvrigt den middelalderlige bispegårds sydlige afgræns-

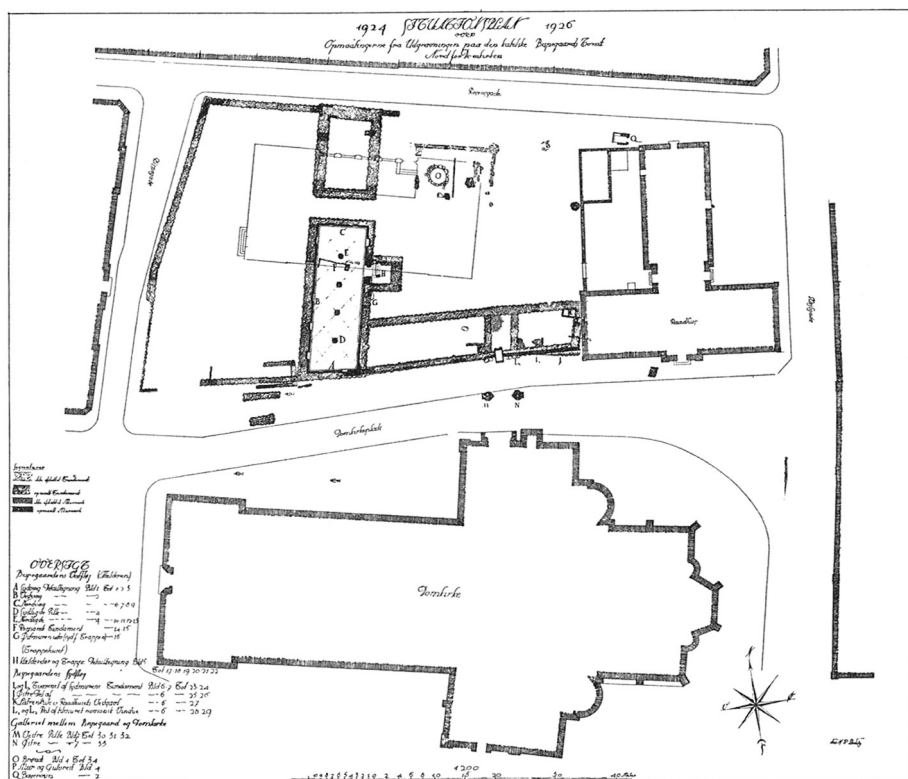

Fig. 18. Haugsteds oversigtsplan over de af ham undersøgte dele af den katolske bispegård. Mod vest langs Bispegade ses muren, der omgav bispegården. Bispegårdens vestfløj nåede fra Rosensgade til Domkirkeplads mod syd, det der oprindelig var kirkegård. Der gik en køreport gennem vestfløjen, og den sydligste del af fløjen var forsynet med en hvælvet kælder. Fra vestfløjen og mod øst langs Domkirkeplads lå sydfløjen. Denne var oprindelig forbundet med domkirkens nordre tværskib med en gallerigang, der gjorde det muligt for bispem at gå uset fra bispegården til domkirken i første sals højde. Bygningen øst for sydfløjen er byens daværende rådhus, nu kendt som Kvindemuseet. Mellem vestfløjen og rådhuset blev flere levn fra de øvrige huse på bispegården påtruffet. Efter Haugsted 1927.

Haugsted's survey of those parts of the catholic bishop's court that were investigated by him. On the west, along Bispegade, is the wall enclosing the Bishop's Court. The western court wing extended from Rosensgade to Domkirkeplads on the south the original churchyard. A gate for vehicles went through the western wing and the southernmost part of the wing had a vaulted cellar. Towards the east, along the Domkirkeplads lay the south wing. It was originally connected to the northern transept of the cathedral by a gallery, which enabled the bishop to walk unseen from the bishop's court to the cathedral at first floor level. The building east of the south wing is the contemporary Town Hall, now known as 'Kvindemuseet' (The Women's Museum). Between the west wing and the Town Hall, traces of the other houses of the bishop's court were found. From Haugsted 1927.

ning mod kirkegården. Dette fremgår tydeligt på fig. 18, hvor resultaterne af Ejler Haugsteds udgravninger i årene 1923-26 viser placeringen af flere af bispegårdens bygninger.²²

På fig. 9 og 19 ses resterne af et fundament ved domkirken syd for. Dette fundament, der tydeligvis overlejres af en senmiddelalderlig grav, formodes at være levn fra et planlagt tårn eller sidekapel, der formentlig aldrig blev til noget.

Mens man ved udgravningerne i 1920'erne kun påtraf ganske få begravelser nord og syd for domkirken, så var anlægsarbejderne i 1994 langt mere dybtgående, idet terrænet umiddelbart vest for domkirken skulle sænkes. I alt 170 skeletter, der lå helt eller delvist uforstyrret, blev udgravet. Fig. 19 og 20 viser udvalgte områder af det undersøgte kirkegårdsområde. På fig. 9 er der med korssignatur angivet i hvilke områder, skeletterne blev påtruffet. Udbredelsen af skeletter afspejler i høj grad de steder, hvor der blev gravet i bund. Fraværet af skeletter tæt på domkirken vestfacade skyldes således, at der her ikke blev gravet i dybden af hensyn til kirkens fundamenter.

En gennemgang af de fundne skeletter viste, at denne del af kirkegården især var domineret af kvinder og børn. Ikke færre end 73 af gravene indeholdt børn eller meget unge individer, mens de resterende 97 grave indeholdt fuldt udvoksede individer. Af disse har 21 med sikkerhed kunnet identificeres som kvinder, mens kun 8 med sikkerhed har kunnet identificeres som mænd.²³ Skeletternes noget fragmenterede tilstand er årsagen til, at ikke flere skeletter har kunnet kønsbestemmes.

Hos 52 % af de gravlagte kan armstillingen bestemmes. I middelalderen sker der en kronologisk betinget ændring af armstillingen hos de gravlagte, og derfor kan de døde armstillinger benyttes til en grovdatering af disse.²⁴ Frem til ca. 1250 er det normalt, at de døde lægges med armene ned langs siden. Denne armstilling kaldes A. I 1200-1300 tallet dominerer armstilling B, hvor hænderne samles over bækkenet. I armstilling C anbringes underarmene parallelt tværs over maven. Denne armstilling ses fra 1300-årene, men synes sammen med armstilling D at dominere i 1400-1500 tallet. I armstilling D lægges hænderne over brystet. Fordelingen af de grave hvor armstillingerne kunne bestemmes på Store Torv er som følger: A = 11 %; B = 36 %; C = 45 %; D = 8 %. Dateringen af gravene kommer dermed til at ligge mellem 1250 og ca. 1500, med en klar overvægt i 1300-1400-årene. Det undersøgte område har udgjort den vestlige del af kirkegården omkring domkirken. Ud fra begravelserne at dømme synes den vestlige del af kirkegården først at blive taget i brug fra første halvdel af 1200-årene, og omkring 1500 synes området at være mættet med grave, og begravelserne ophører. Det kan selvfølgelig ikke afvises, at man har fortsat begravelserne i dette område i længere tid, og at en senere terrænregu-

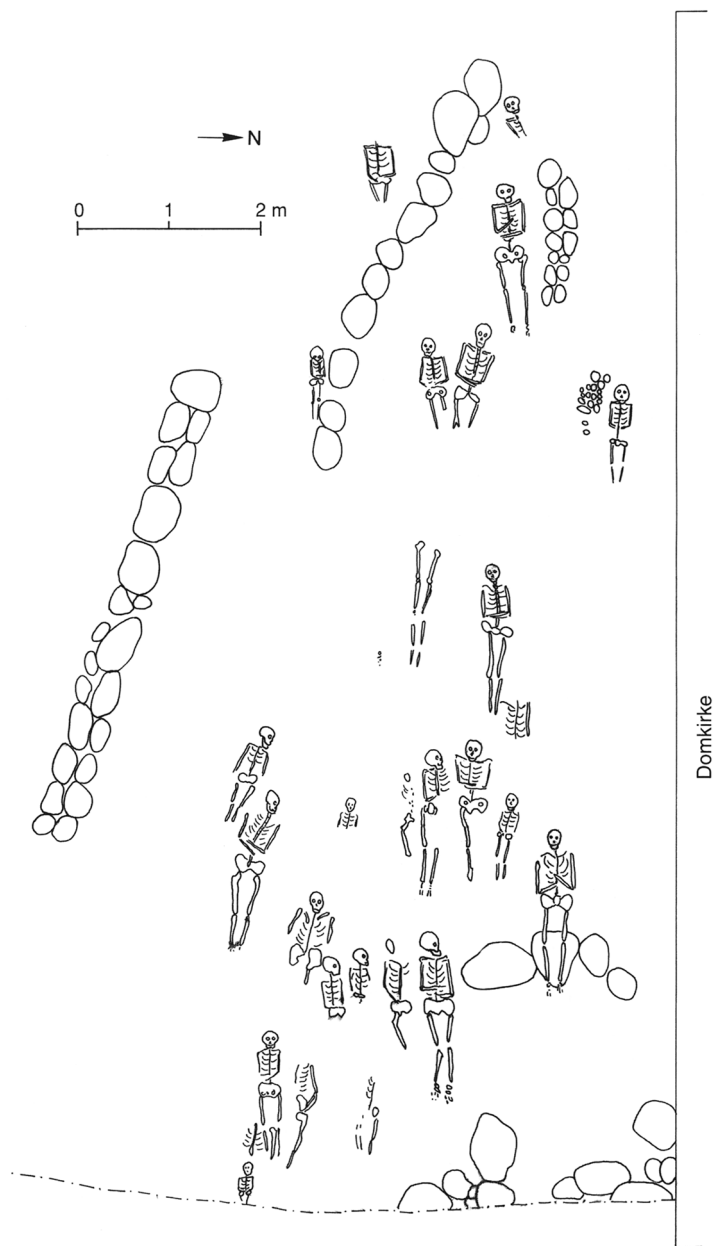

Fig. 19. Udsnit af kirkegården syd for domkirken. Den sydligste stenrække angiver kirkegårds-
murens forløb fra 1500-årene. Den nordligste stenrække viser kirkegårds-
murens forløb efter
reguleringen, der fandt sted omkring 1750. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Section of the churchyard south of the cathedral. The row of stones to the south is the remains of
the churchyard wall from the 16th century. The row to the north is the remains from the
churchyard wall from about 1750. Drawn by J. Mührmann-Lund.

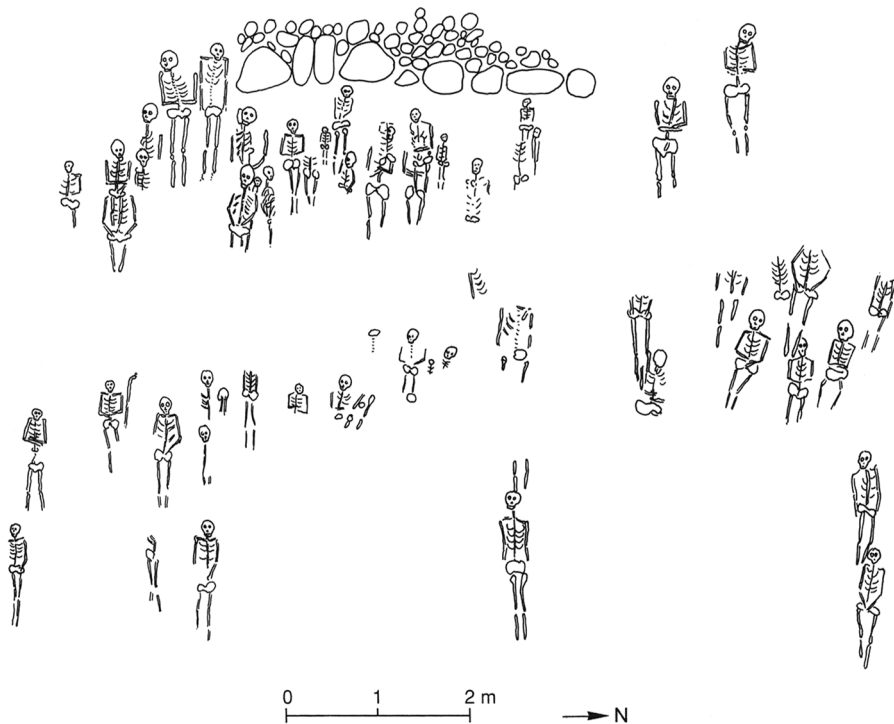

Fig. 20. Udsnit af kirkegården vest for domkirken. Stenrækken er fundamentet til kirkegårds-
muren fra 1500-årene. De mindre sten er resterne af en brolægning. Flere begravelser viser, at
kirkegården oprindelig strakte sig længere mod vest på Store Torv. Kirkegårdens indskrænkning
kan være forårsaget af rådhusbyggeriet omkring reformationen. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Section of the churchyard west of the cathedral. The row of stones is the remains of the
churchyard wall from the 16th century. The small stones are the remains of a pavement. Some of
the burials show that the churchyard originally had a wider extension to the west. Drawn by J.
Mührmann-Lund.

lering har fjernet disse grave, præcis som den sidste terrænregulering i
1994 fjernede hovedparten af de grave, der på dette tidspunkt var levnet.

Vikingetid og tidlig middelalder under Store Torv

De fleste steder, hvor der blev gravet ned til undergrunden under Store
Torv, fremkom kulturlag, grubehuse, skelgrøfter, brønde, gruber, stolpe-
huller og brolægninger etc. fra vikingetiden. Ud for Torvet 3 blev der
endda fundet en del flintflækker og flintafslag fra Ertebøllekulturen. Især
langs torvets sydside var der regulære kulturlag bevaret. På de tykkeste

steder er kulturlagene fra vikingetiden 70 cm tykke, mens det "normale" er ca. 30 cm. Mange steder har senere afgravninger fjernet vikingetiden ned til undergrundsniveau, og på disse steder viser vikingetiden sig kun, hvor der er foretaget nedgravninger i undergrunden.

På fig. 21, er der på baggrund af udgravningerne fra 1982 og 1994, lavet en oversigtsplan, der viser vikingetidens grubehuse, brønde og skelgrøfter, stolpehuller og gruber på Store Torv.²⁵ I alt otte grubehuse har kunnet udskilles i grøfter og områder, der blev gravet til undergrundsniveau, men flere kan endnu gemme sig de steder, der ikke blev gravet til bunds. Figur 22 fremhæver de otte grubehuses placering på Store Torv. De otte grubehuse skal her kort beskrives. Grubehus *vd* var af typen med tagbærende gavlstolper og har målt ca. 2,5-3 m i tværmål. Grubehuset har haft et meget stenet gulv. Fundene bestod bl.a. af fire-fem vævevægte og to dobbeltkoniske ténvægte, hvilket kunne tyde på en funktion som vævehytte. Grubehus *vn* målte ca. 2,8 × 2,5 m i tværmål og var mod nord forsynet med vindfang/indgangsskakt.²⁶ Huset blev erkendt i fladen, men ikke udgravet. Grubehus *wv* har været ca. 3 × 2,6 m i tværmål. Huset er erkendt i fladen, men er kun delvist udgravet. Gavlstolper blev ikke iagttaget, men de kan gemme sig i de dele af huset, der ikke blev undersøgt. Grubehus *abv* var ca. 3 × 2,8 m i tværmål. Flere af vægstolperne blev iagttaget, men de tagbærende gavlstolper blev ikke påvist med sikkerhed. Et område med en del aske, ildskørnede sten og trækul angiver formentlig ildstedet i grubehuset. Grubehus *abv* havde desværre fået en hård medfart af gravemaskinen under afrømningen og kan ikke beskrives nærmere. Grubehus *ahb* var et usædvanligt stort grubehus med et tværmål på 4 × 4,2 m (fig. 23). Grubehuset har haft kraftige gavlstolper i øst- og vestgavlen. Grubehuset er kun undersøgt i begrænset omfang, og det meste ligger i lighed med grubehus *vn* og *wv* fortsat urørt hen.²⁷ Grubehus *aij* var ca. 3,4 × 2,5 m i tværmål. Huset var mod øst og vest forsynet med gavlstolper. Huset har langs væggene haft jordbænke (fig. 24) og var forsynet med ildsted. Nær ildstedet fandtes store dele af et lerkar, der havde ophængningshuller, således at karret har kunnet hænges op, f.eks. over ildstedet (fig. 25). Grubehus *aij*'s sydlige halvpart blev ikke udgravet. Grubehus *aik* målte ca. 3,4 m × 2,5 m i tværmål. Huset var mod øst og vest forsynet med gavlstolper. Huset har haft jordbænke langs væggene. Huset er kun partielt udgravet. Grubehus *ail*, der målte ca. 2,8 × 2,5 m i tværmål, var mod øst og vest forsynet med gavlstolper. Huset havde ikke jordbænke langs væggene. Huset er ikke totaludgravet.

Alle otte grubehuse kan ud fra fund og stratigrafi dateres til vikingetiden. Dateringen er 900-årene frem til ca. år 1000. Grubehusbebyggelsen på Store Torv er ikke så tæt som ved Århus Sønder vold længere mod syd. Der er ikke påvist vikingetids langhuse med jordgravede stolper på Store Torv, men det kan ikke udelukkes, at der har været huse af denne type.

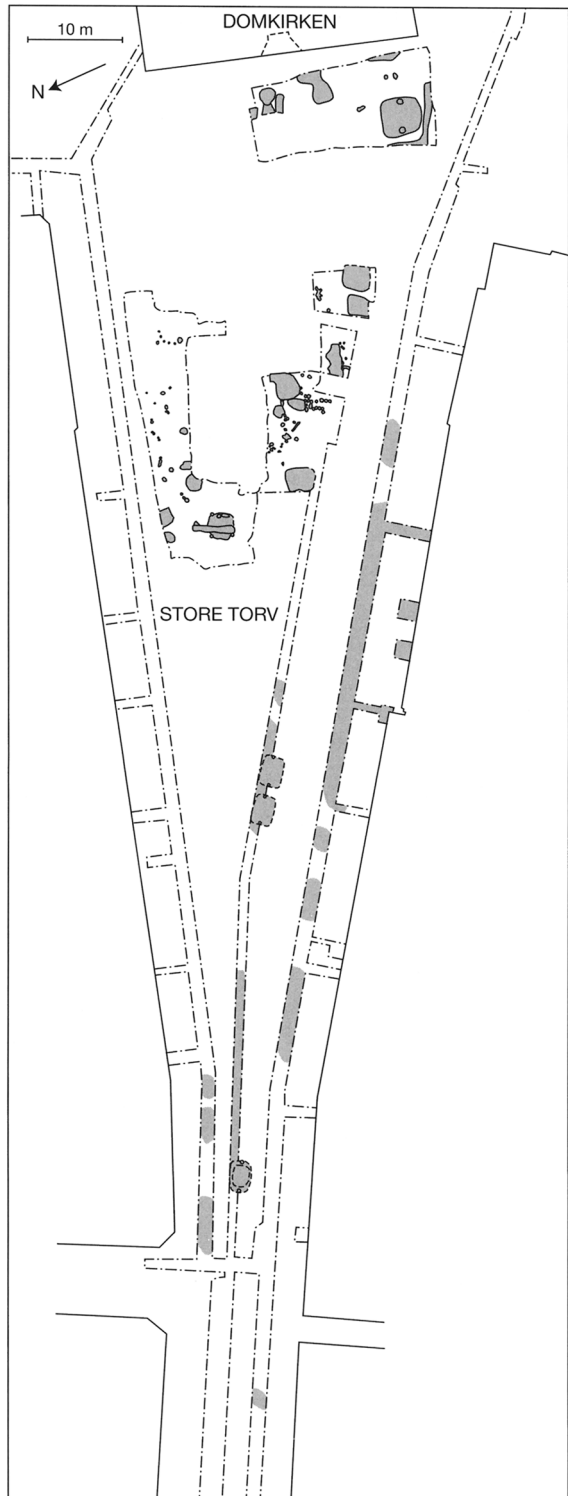

Fig. 21. Oversigtsplan med alle påtrufne vikingetidslevn på Store Torv. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Plan showing all the Viking remains found on Store Torv.

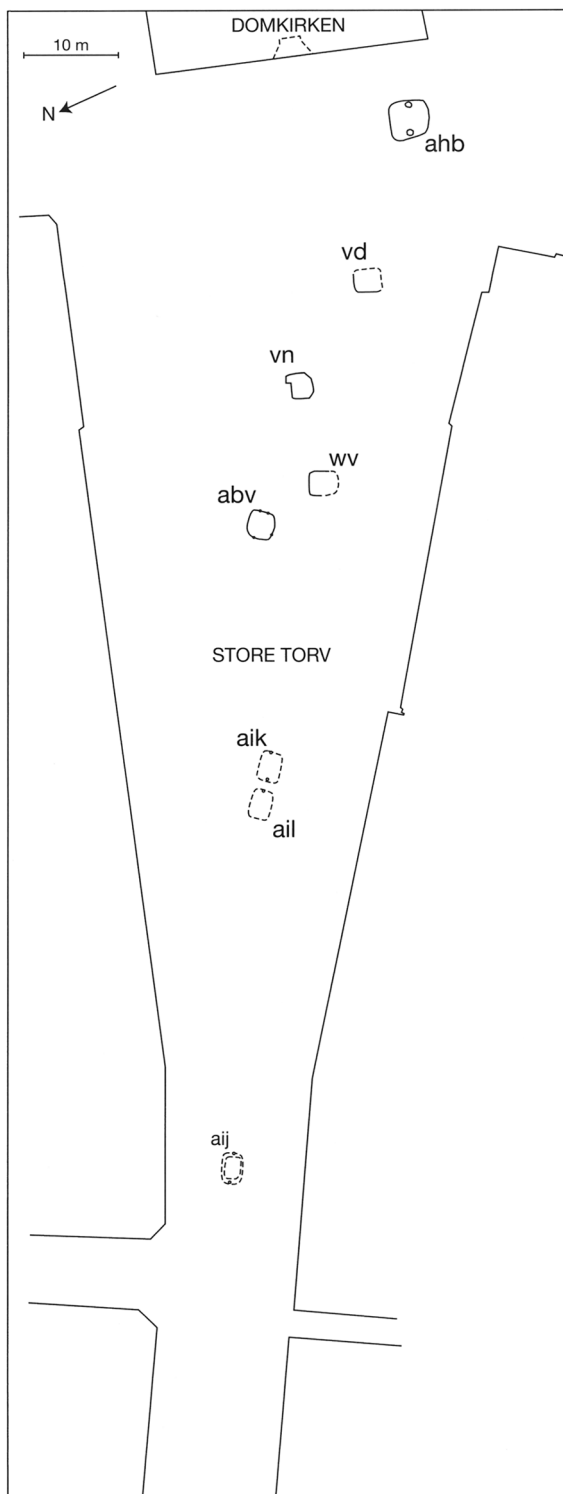
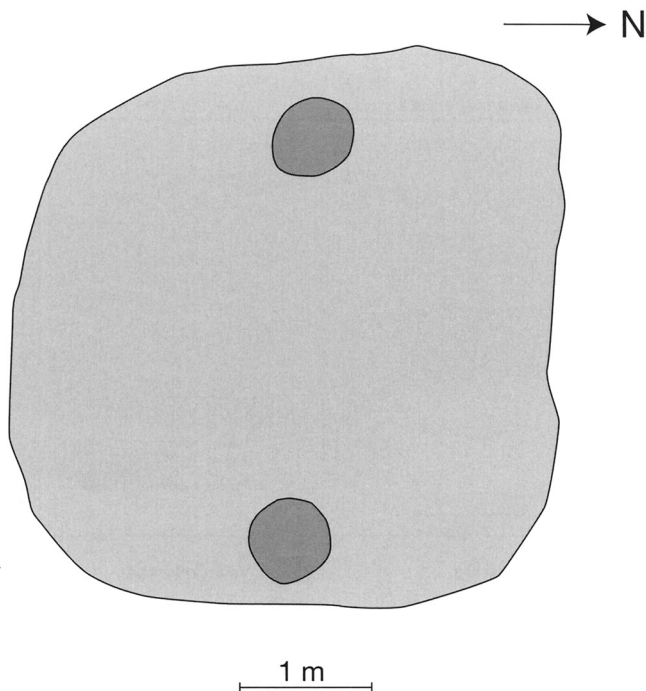

Fig. 22. De otte grubehuses placering på Store Torv. Tegning: J. Mührmann-Lund.

The location of the eight pit houses on Store Torv. Drawn by J. Mührmann-Lund.

Fig. 23. Grubehus *ahb* var usædvanligt stort med et tværmål på $4 \times 4,2$ m. Et par kraftige gavlstolper i øst- og vestgavlen bar taget. Tegning: J. Mührmann-Lund.

With a size of 4 by 4.2 metres, pit house *ahb* was unusually large. A couple of strong gable posts in the eastern and western gables carried the roof. Drawn by J. Mührmann-Lund.

Torvet er trods alt ikke udgravet til undergrund over alt. Fra tidlig middelalder er der derimod en del stolpehuller, der kan have indgået i mindre byhuse, men senere forstyrrelser har desværre umuliggjort, at noget tydeligt husgrundrids har kunnet udskilles. Formentlig har husene fra tidlig middelalder været af en lignende diffus karakter som de huse, der blev påvist ved Århus Sønder vold.²⁸

Flere skelgrøfter fra vikingetid og tidlig middelalder blev påvist på Store Torv (jvnf. fig. 21). Ved grubehus *ahb* ser det ud til, at skelgrøften *ahc* respekterer grubehuset, og grøft og grubehus antages derfor at være samtidige. Derimod er skelgrøft *yy* ved grubehus *abv* klart stratigrafisk yngre end grubehuset, omend grøften stadig kan dateres til vikingetiden. I fjernvarmegrøft *I* blev en skelgrøft fra vikingetiden påvist ud for Store Torv 3. Grøften var 1 m bred og gravet 40 cm ned i undergrunden. Umiddelbart øst for grubehus *abv* kan den tidlige middelalderlige skelgrøft *zb* følges over et forløb på 12 m. P.g.a udgravningens begrænsede udstrækning og de mange forstyrrelser fra middelalderen kan der ikke aflæses noget overordnet system i skelgrøfterne. Det er heller ikke muligt at vurdere størrelsen af de parceller, som skelgrøfterne formodes at omgive. Skelgrøfterne synes på Store Torv kun at forekomme i vikingetid og tidlig middelalder.

Øvrige anlæg fra vikingetiden var en lang række gruber og spredte

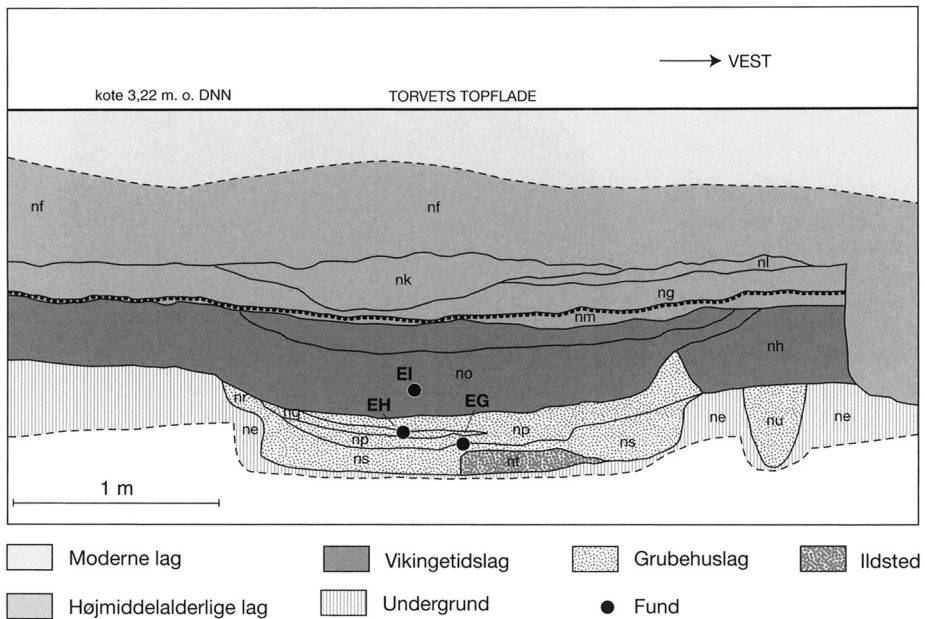

Fig. 24. Profilsnit af grubehus aij. Selve stolpehullet giver sig til kende ved nedgravningen i undergrundssandet og stolpehullet nu, der har stået i den vestre gavl. P.g.a. profilet's snitretning ses den østre gavlstolpe ikke. Lag nt hører også til grubehus aij. Der er tale om rødtligt varmepåvirket ler – husets ildsted. I opfyldet umiddelbart over ildsted nt blev et lerkar med ophængningshuller fundet (jf. fig. 25). Allerede i vikingetiden blev huset overlejret af lag op til brolægningen nm. Fra brolægning nm og op til og med lag nf er der tale om højmiddelalderlige lag afsat efter 1200. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Section of pit house aij. The western posthole is seen as a burial in the subsoil and as the posthole nu from the western gable. Because of the direction of the section the eastern gable post does not show. The layer nt also belongs to pit house aij. It is a reddish heat-exposed clay layer the fireplace of the house. In the filling just over the fireplace nt a clay vessel with holes for suspension was found (see also fig. 25). Already in the Viking Age the house was covered with the layers up to the paving nm. From the paving nm up to and including layer nf the layers are from the Medieval Period and deposited after 1200. Drawn by J. Mührmann-Lund.

stolpehuller, som imidlertid ikke kan indpasses i noget overordnet system. Enkelte af gruberne var kogestensgruber fyldt med ildskørnede sten, trækul og aske. Endelig blev der et par steder påvist primitive brolægninger fra vikingetid. Brolægningerne bestod blot af et lag småsten på få cm's tykkelse, nærmest blot grus, der kunne følges over nogle meter. Brolægningerne bør nok retteligt betegnes som gang- eller færdselslag. I tidlig middelalder ses tilsvarende primitive brolægninger et par steder på torvet. Det er først fra højmiddelalder, at brolægningerne får en tykkelse og fasthed, der gør, at de har været egnede til tungere trafik.

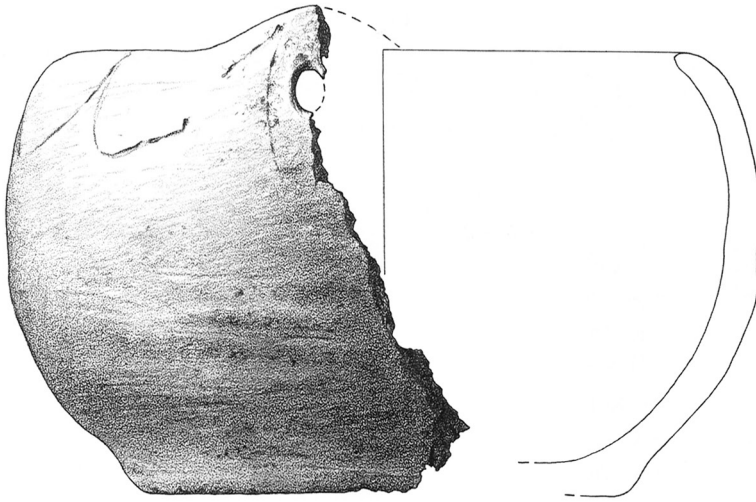

Fig. 25. Lerkar med ophængningshuller fra vikingetiden. Karret er forsynet med en flygtig bølgeornamentik nær randen. Med sine ophængningshuller har karret været velegnet til at hænge over ildstedet, når maden skulle koges. 1:2. Tegning: J. Mührmann-Lund

Clay vessel with holes for suspension from the Viking Period. The vessel has a casual wave-ornamentation near the edge. The holes made the vessel well suited for suspension over a fire when cooking food. 1:2. Drawn by J. Mührmann-Lund.

Der er ikke med sikkerhed påvist brønde fra vikingetiden, men brønd VI, brønd TE og brønd MU synes alle at være i brug i tidlig middelalder, mens de resterende fem brønde er bygget i 12-1300-årene. Desværre blev de tre nævnte brøndes trækonstruktioner optaget, da de i sin tid blev sløjfet, og der er derfor ikke bevaret træ, der kunne have givet en mere præcis datering. Nogle potteskår og fraværet af tegl sammenholdt med stratigrafiske iagttagelser er grundlaget for dateringen. Brøndenes placering ses på fig. 9.

Man må opsummerende sige, at området under Store Torv var bebygget i vikingetiden og tidlig middelalder, men at bebyggelsen ikke forekommer at være helt så tæt som ved Århus Søndervold og langs Skolegade ved kysten.

Høj- og senmiddelalder på Store Torv

I 1190'erne påbegyndes byggeriet af Skt. Clemens domkirken af bisp Peder Vagnsen, og dette byggeri bliver startskuddet til en fuldstændig omstrukturering af den voldomkransede bymidte.²⁹ Endnu frem til 1200-tallets midte synes Store Torv at være bebygget. Mindst fire brønde er i brug på denne tid, og kulturjordsaflejringer med en del bygningsrester

vidner om områdets bebyggelse.³⁰ Det er også på denne tid, at flere meter store og dybe materialegruber bliver gravet og siden opfyldt med affald og husdyrgødning.³¹ Måske har man hentet sand til nogle af de betydelige byggerier, der var i gang i nærheden.

Brøndene

Brøndene er så afgjort de bedst bevarede anlæg fra den sidste periode af bebyggelsen under Store Tørv. Fig. 26 viser, hvor godt brønd I (jvnf. fig. 9) fra 1200-årene er bevaret.³² Brønden bestod af fire hjørnestolper forsynet med notriller, hvori plankerne fra nord- og sydsiden af brønden var indsat. Brøndplankerne på brøndens øst og vestside var derimod pånaglede. Brøndens tværmål var 80 cm. Det faktum, at brøndens hjørnestolper ikke var forsynet med notriller til plankerne på øst- og vestsiden, anty-

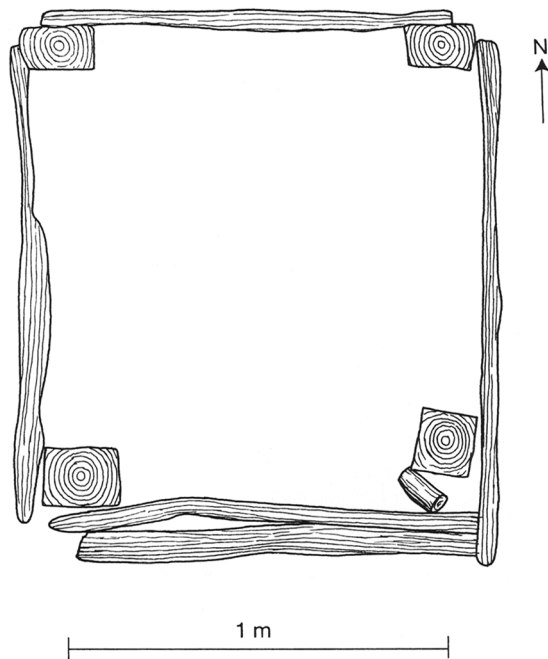

Fig. 26. Den træbyggede brønd I fra 1200-årene set fra nord. Felterne på målestokken er 50 cm. Foto: Hans Skov.

The wooden well I from the 13th century, seen from the north. The markings on the ruler have a width of 50 cm. Photo: Hans Skov.

Fig. 27. Plantegning af brønd II. Brønden er en kassebrønd i lighed med brønd I. Brønden blev bygget i 1200-årene. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Plan of well II. Like well I, it is box-shaped. It was built in the 13th century. Drawn by J. Mührmann-Lund.

der, at hjørnestolperne er genbrugt bygningstømmer. Det ville ikke have været stor ulemghed at forsyne en ny hjørnestolpe med den manglende notrille, hvis man alligevel var igang med stolpen. Brønd II (jvnf. fig. 9) er ligeledes etableret i 1200-årene og tilkastet senest i begyndelsen af 1300-årene.³³ Brønden var omkring 1,25 m i diameter og forsynet med fire hjørnestolper, der holdt brøndens vandretliggende planker på plads (fig. 27). Brønd IV (jvnf. fig. 9), der ligeledes er etableret og lukket igen i 1200-årene, målte 94 cm i tværmål (fig. 28)³⁴ På fig. 29 ses en rekonstruktion af brønden. Det ses tydeligt, at der er en notrille for meget i hjørnestolperne, og en nærmere gennemgang af de to bevarede hjørnestolper viste, at der var tale om genbrugt bygningstømmer. Hjørnestolperne var forsynet med udsparring til en fod- eller tagrem. De tre notriller viser, at stolperne engang sad ud for et skillerum i et hus. Fem af de ti bevarede planker, der var sat i hjørnestolpernes notriller, viste sig at stamme fra et ophugget skib, mens de øvrige fem var bøgeplanker uden sekundære til-danningsspor (fig. 30). Fire af skibsplankerne havde haft en fortid som dæksplanker, mens den femte planke bestod af to bordplanker holdt sammen af fire jernklinknagler. Imellem de to planker kunne man stadig se kalfatring bestående af uld imprægneret med en form for tjære. Mest opsigtsvækkende var dog en dæksplanke, hvor et møllespil var indridset (fig. 31). Udformningen af spillets midterfelt viser, at der er tale om to spil i ét. Ser man bort fra midterfeltet, har man et gængs møllespil, men ser

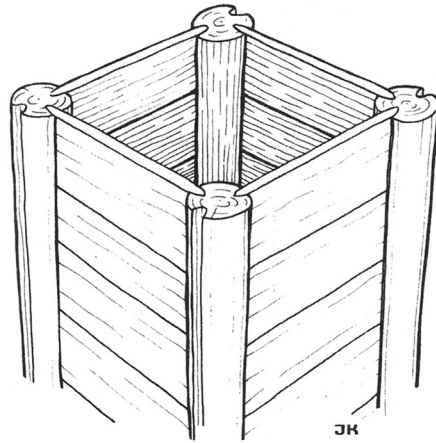
Fig. 28. Brønd IV tømt for jord. Brønden er i lighed med brønd I og II en kassebrønd fra 1200-årene. Foto: Hans Skov.

Well IV emptied of soil. Like wells I and II, it was a box-shaped well from the 13th century. Photo: Hans Skov.

man isoleret på midterfeltet, får man spillet lille mølle/tretavl, der er et spil meget lig nutidens kryds og bolle.³⁵ Nær det indridsede møllespil kunne en serie skæremærker iagttages (jvnf. fig. 32). Disse mærker ligner de mærker der opstår, når man skærer i et skærebrædt, og de kan eventuelt være opstået ved, at man i forbindelse med spillet har skåret sig nogle godbidder af datidens snackfood, det være sig pølser, klipfisk eller skærpekød. Spillebrættet har været i brug på et skib af nordisk type i årtierne omkring år 1200, inden det endte som brøndmateriale.³⁶ Brønd V (jvnf. fig. 9) havde en brøndkerne bestående af en, eller måske flere tøndestillet oven på hinanden. Tøndens diameter var 80 cm. Ud fra fundmaterialet at dømme, er brønden etableret og tilkastet i 1200-årene.³⁷ Den sidste brønd fra højmiddelalderen er brønd III, der adskiller sig fra de foregående ved at være opbygget af store marksten (jvnf. fig. 9). Brønden var kegleformet med en topdiameter på 2,2 meter (fig. 33). Over stenopbygningen kunne sporene af en cirkulær træoverbygning spores i

Fig. 29. Rekonstruktionstegning af brønd IV.
Efter Skalk 1997.

Reconstruction drawing of well IV. From
Skalk 1997.

form af et 10-15 cm bredt rødbrunt spor af formuldet træ. Et samtidigt stolpehul ca. 2 m vest for brøndens centrum kan være en indikation på, at brønden var en vippebrønd. Stratigrafiske iagttagelser kombineret med keramiksammensætningen viser, at brønden er bygget i første halvdel af 1300-årene og tilkastet igen før midten af 1500-årene.³⁸ Brønden var

Fig. 30. Brøndplankerne fra brønd IV linet op. Nr. et fra venstre har et indridset møllespil. På nr. fire fra højre (bred flækket bordplanke) ses klinknagler. Foto: Hans Skov.

The boards from well IV. The one to the left has an incised gaming board on it. The fourth from the right (the wide, split board) has clinker nails in it. Photo: Hans Skov.

Fig. 31. Dæksplanke af egetræ med indridset møllespil. Planken er sekundært tilhugget i den ene ende for at passe til brønd IV. De to huller i plankens ender er fingerhuller, så man ombord på skibet kunne løfte planken op. Foto: Hans Skov.

Deck board of oak with an incised gaming board. This board was originally part of a ship. It was rough-hewed at one end before being reused in the well IV. The two holes at one end are finger holes for lifting up the board when it was still part of a ship. Photo: Hans Skov.

gravet klods op ad byens første rådhus fra begyndelsen af 1300-årene. Brønden synes anlagt kort efter opførelsen af rådhuset og har formentlig afløst brønd II, der kan have fungeret som torvebrønd efter torvets frilægning midt i 1200-årene. Den stensatte brønd III er tydeligvis knyttet til byens ældste rådhus, der må have fået dækket sit vandbehov fra denne brønd. Da der ikke er påvist andre brønde, der er i brug i 13-1500-årene, må man antage, at brønden også har været torvets offentlige brønd.

Rådhusene på Store Torv

Som tidligere nævnt udløste bygningen af Skt. Clemens domkirken en omstrukturering af den indre by. Bebyggelsen, der lå på det område, der nu er Store Torv, blev formentlig gradvist ryddet, og fra ca. 1250 har pladsen, som vi kender som Store Torv, været en realitet. Tidligt i 1300-årene opføres en øst-vest orienteret 15,5 m lang og 7,5 m bred bygning centralt på torvet.³⁹ Den markante bygning, der blev opført på det torv, man tidligere møjsommeligt havde ryddet for al bebyggelse, kan kun tolkes

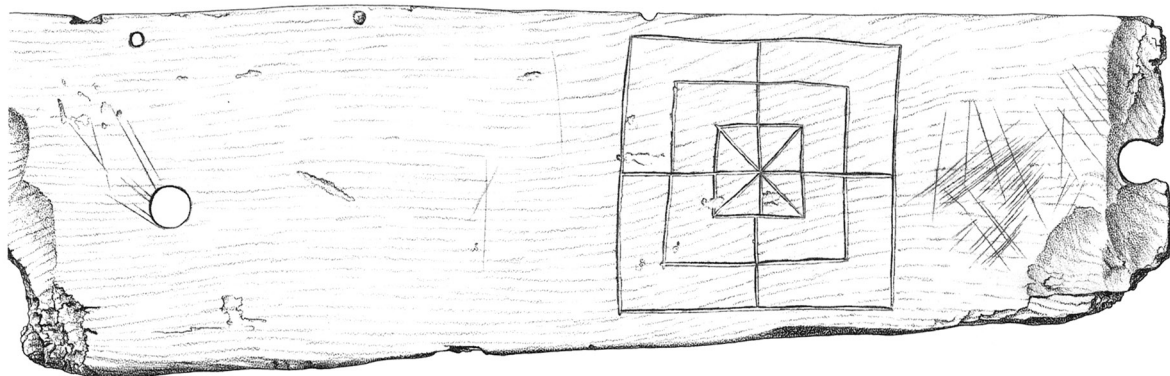

Fig. 32. Tegning af dæksplanken med møllespillet. Bemærk de mange skæremærker nær møllespillet. Sådanne mærker opstår også på et godt brugt skærebærd. Planken må også have tjent som skærebærd. 1:5. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Drawing of the deck board with the gaming board. Notice the many cutting marks near the gaming board. Marks like these are similar to those from a well-used cutting board. This must then have been one of the functions of the board. Drawn by J. Mührmann-Lund.

som et rådhus. Ingen privatperson kunne have opnået tilladelse til at bygge hus midt på byens torv. Ydermere er placeringen typisk for et rådhus i middelalderens Danmark og Tyskland. Det var netop fra de tyske byer, at de danske købstæder hentede inspiration til stadsretter og det, der fulgte i kølvandet på disse.⁴⁰ Byens første rådhus var, som det er typisk for højmiddelalderens rådhus, en salsbygning.⁴¹ Fundamentet til syd- og vestmuren, samt den vestligste tredjedel af nordmuren har et svært fundament, mens resten af nordmuren og østmuren er påfaldende spinkelt

Fig. 33. Brønd III var en stor kegleformet stenbygget brønd fra 1300-årene. Brønden hørte til byens første rådhus. Foto: Hans Skov.

Well III was a large, conical stone-built well from the 14th century belonging to the first Town Hall. Photo: Hans Skov.

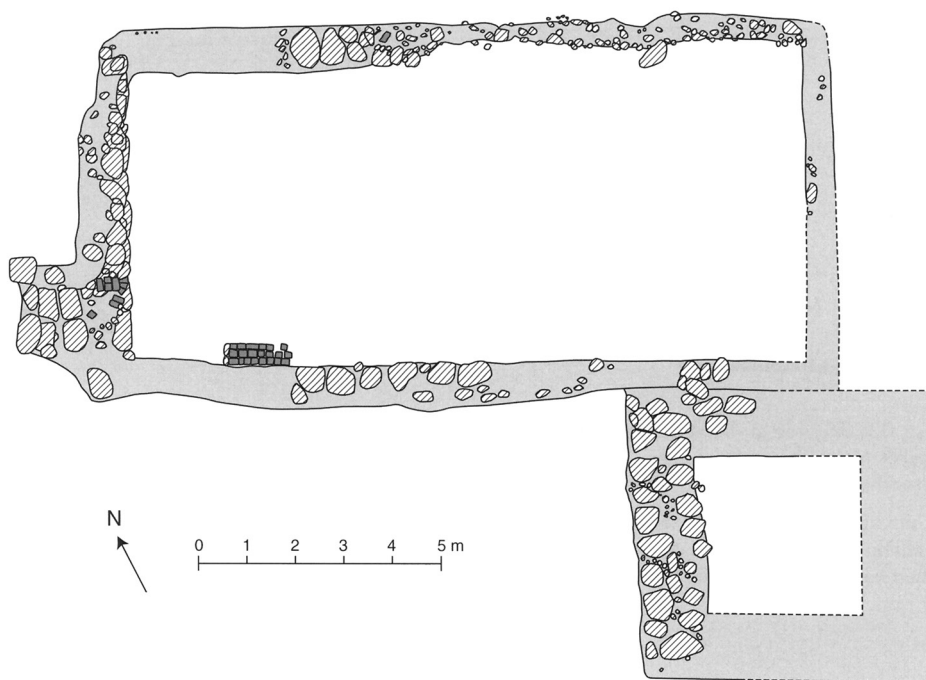

Fig. 34. Grundplan af det første rådhus fra Århus. Først i 1300-årene opføres den 15,5 m lange og 7,5 m brede salsbygning. Bygningens fundament er meget kraftigt mod syd, vest og den vestligste del af nordmuren. Resten af nordmuren og østmuren er påfaldende spinkelt funderet. Forklaringen er formentlig, at den svære fundering bar en grundmur, mens de øvrige murforløb var opført i bindingsværk. Fra vest fører en svær stenbygget trappe ned til kælderen, der var forsynet med mortelgulv. En samling varmepåvirkede teglsten ved sydmuren viser, hvor en kamin var placeret. I 1400-årene tilføjes et tårn med et kvadratisk grundrids på 6×6 m. De bevarede dele af dette fundament er endnu kraftigere end selve rådhuset. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Plan of the first Town Hall in Aarhus. In the early 14th century the 15.5 m long and 7.5 m wide hall building was erected. The foundations are very solid on the southern and western sides and under the western part of the northern wall. The remains of the northern and eastern walls have a surprisingly frail foundation. The probable explanation is that the solid foundation carried a brick-built wall, whereas the other walls were half-timbered. From the west, a strong stone-built staircase lead down to the cellar, which had a mortar floor. A collection of heat-exposed bricks by the southern wall shows the location of a fireplace. In the 15th century, a tower with a 6 m square plan was added. The preserved parts of this foundation are stronger than those for the Town Hall. Drawn by J. Mührmann-Lund.

funderet (fig. 34). Forklaringen kan meget vel være, at rådhuset var grundmuret mod syd og vest, mens hovedparten af nordmuren og østgavlen var opført i bindingsværk.⁴² Rådhuset, der er trukket lidt mod nord i forhold til torvets midterakse (jvnf. fig. 22) – vel for at friholde udsynet til domkirkens hovedindgang – har på forsiderne skullet imponere beskuerne, når de kom ind på torvet gennem Borgporten mod vest. Bag-

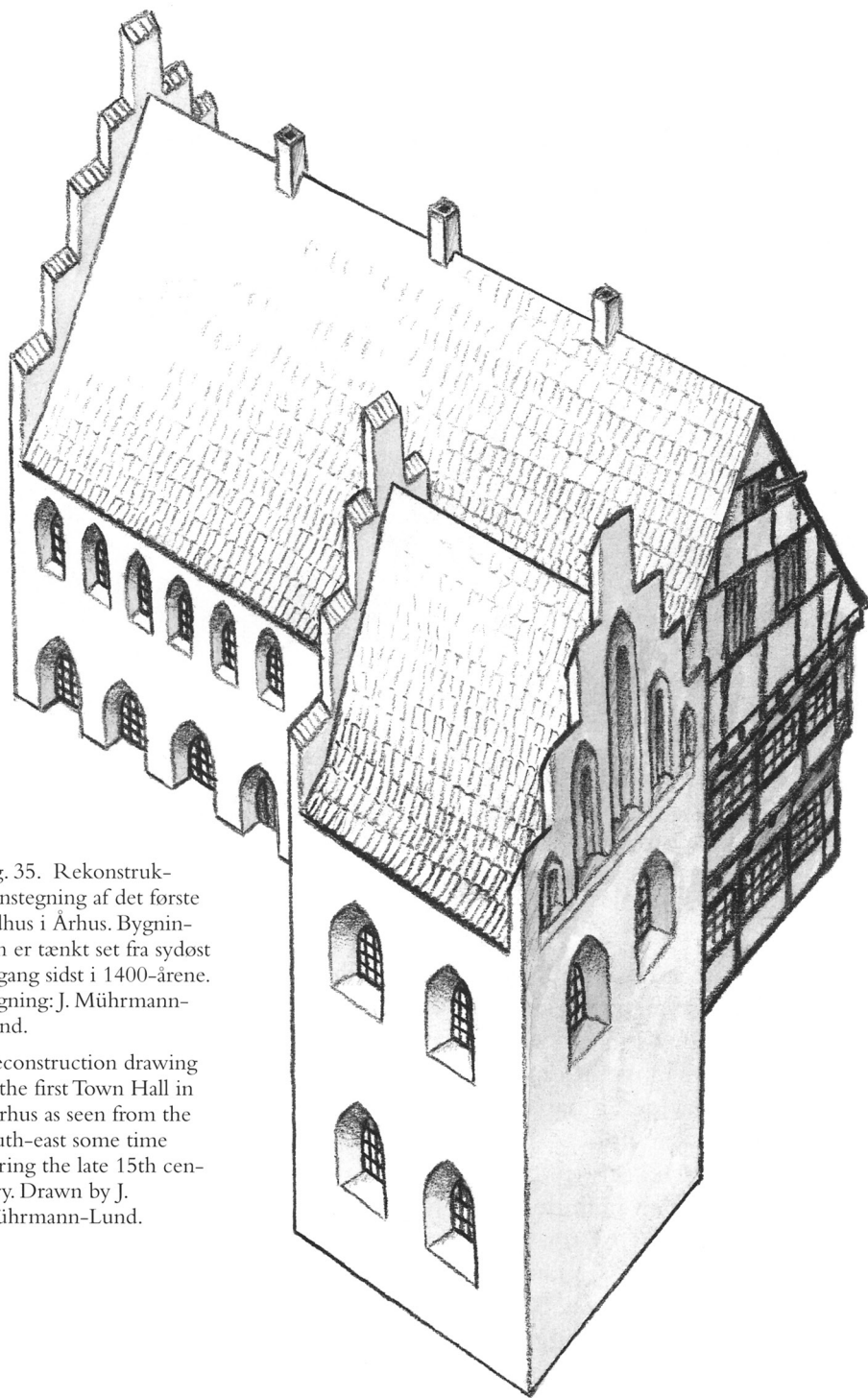

Fig. 35. Rekonstruktionstegning af det første rådhus i Århus. Bygningen er tænkt set fra sydøst engang sidst i 1400-årene. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Reconstruction drawing of the first Town Hall in Aarhus as seen from the south-east some time during the late 15th century. Drawn by J. Mührmann-Lund.

siden var nordmuren og østgavlen, og her har byrådet åbenbart valgt bindingsværk, som utvivlsomt har været billigere. Man har med andre ord valgt en spareløsning. I løbet af 1400-årene bliver der tilføjet et tårn ud for rådhusets sydøsthjørne.⁴³ Fundamentet til dette tårn var endnu kraf-

Fig. 36. Rådhusets kældertrappe set fra øst. Til højre i billedet anes noget af den munkestensopbyggede dørvange. Felterne på målepinden er 20 cm. Foto: Hans Skov.

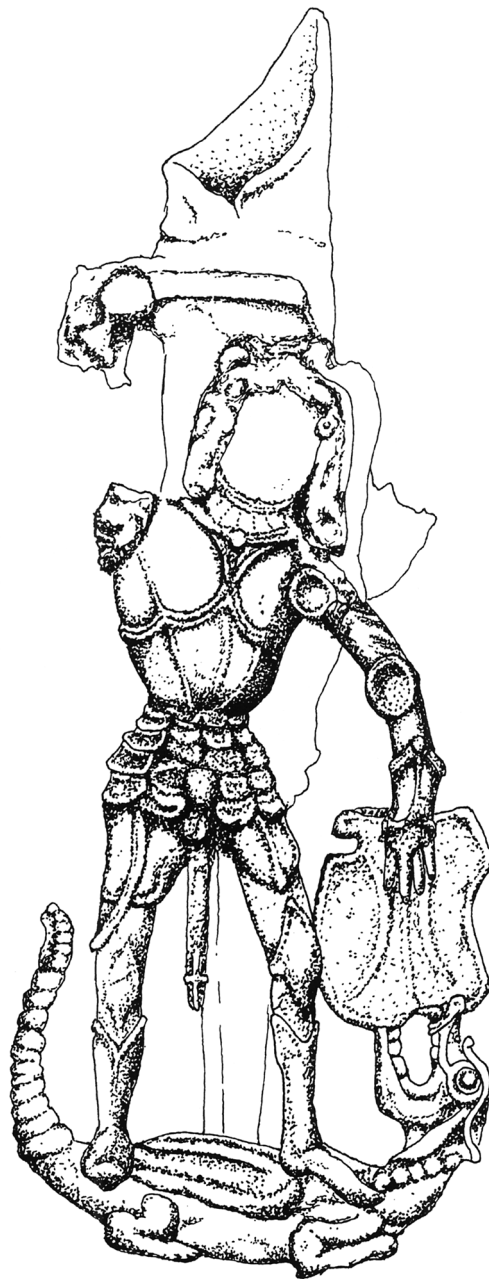
The staircase to the Town Hall cellar seen from the east. To the right some of the brick built doorway can be seen. The measure has 20 cm intervals. Photo: Hans Skov.

tigere end de grundmurede partier af rådhuset, men desværre temmelig medtaget af anlægsarbejderne til det efterfølgende rådhus. Det står dog fast, at tårnet har haft et 6×6 m stort kvadratisk grundrids. Rådhuset har haft to “etager”, hvoraf den nederste var et forsænket kælderagtigt rum. Etagen over kælderen har sandsynligvis rummet rådsalen og skriverstuen m.m. Tårnet, der nok også har tjent som trappetårn, har måske haft en etage mere. På rekonstruktionstegningen på fig. 35 er der gjort et forsøg på at vise, hvordan rådhuset kan have taget sig ud sent i 1400-årene. Kigger man på fig. 34 og fig. 36, kan man i rådhusets vestgavl se en stensat kældertrappe, der fører ned til den forsænkede etage. Rådhusets underetage havde et gulv bestående af mørtel. Ved sydturen ses resterne af en kamin. Denne var opbygget i munkesten, der mod vest var kantet af et par granitsten. Der blev ikke påvist sikre spor af skillevægge i kælderen. Eventuelle skillevægge har ikke været opmuret, for de ville have efterladt sig spor. Derimod kan man ikke udelukke, at der har været indsat skillevægge af brædder, der var fastgjort til en træsyld. Ved nedrivningen af rådhuset kan sporene efter en spinkel rumadskillelse let være forsvundet.

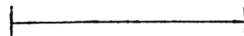
Hvad kælderrummet har været brugt til, kan man kun gisne om.

Fig. 37. Tegning af Skt. Jørgens figuren fra byens første rådhus. Motivet, hvor den ædle ridder træder dragen under fode og hæver sværdet til hug, var særdeles populært i årtierne omkring år 1500. Et stykke af ridderens højre arm er brækket af. I baggrunden ses støbekeglen, der på helt færdige emblemer er klippet af. Tegning: Leif Plith Lauritsen.

Drawing of the St. George figure from the first Town Hall in Aarhus. The motif of the noble knight in the act of killing the dragon was extremely popular around 1500. A piece of the knight's right arm has broken off. The cone at the back was left by the mould and was usually cut off on completely finished badges. Drawn by Leif Plith Lauritsen.

PL 94

1 cm

Kaminen tyder på, at i det mindste en del af kælderrummet var beregnet til opholdsstue – måske var der, som man kender det andre steder fra, udskænkingssted.⁴⁴ En del af kælderrummet kan også meget vel have tjent som et køligt lagerrum for magistraten. I det mindste vides det, at

Fig. 38. Latrintønde Ju bag byens ældste rådhus på Store Torv. Latrintønden, der her ses tomt for sit indhold, var i brug i 1300-årene. Felterne på målepinden er 20 cm. Foto: Hans Skov.

Latrine barrel Ju behind the oldest Town Hall on Store Torv. The barrel, the contents of which has been removed here, was used in the 14th century. The measure is divided into 20 cm intervals. Photo: Hans Skov.

man i det efterfølgende rådhus opbevarede magistratens vinbeholdning i et særligt kælderrum, og øltønderne har formentlig også ligget godt i det kølige kælderrum.⁴⁵ Engang omkring 1500 bliver der i den vestlige del af kælderrummet fremstillet små Skt. Jørgens emblemer af en tin/blylegering. En enkelt halvfærdig figur og talrige dråber og klatter af tin/blylegeringen i mørtelgulvet vidner om denne produktion (fig.37). Til trods for at Skt. Jørgens figuren er medtaget af tidens tand, kan man fornemme dens store rigdom på detaljer og høje kunstneriske kvalitet. At der er to halvmåner på ridderens skjold, og ikke som normalt et kors, viser, at emblemet fremstiller har tilstræbt, at emblemet køber skulle få associationer til både den ædle helgen Skt. Jørgen og den daværende biskop Niels Clausen, der netop havde to halvmåner i sit våbenskjold.⁴⁶ Byens ældste rådhus er omtalt i de skriftlige kilder så sent som i 1484, hvor det nævnes, at borgerne i Århus skal betale en afgift til domkirken på 6 mark. Tilsyneladende var rådhuset bygget på et grundstykke, som tilhørte kirken.⁴⁷

Fig. 39. Store Torv set fra domkirketårnet. Den sydlige halvdel af torvet er allerede færdigudgravet og belagt med asfalt. Byens ældste rådhus fra 1300-årene ses nederst mod højre. En profilgroft skærer rådhuset. Murfremspringet ind over det ældste rådhus er trappetårnet fra 1500-tals rådhuset. Foto: Hans Skov.

Store Torv seen from the cathedral tower. The southern half of the square has already been fully excavated and covered with asphalt. The oldest Town Hall from the 14th century is situated at the bottom right and has a section trench across it. The wall protruding over the oldest Town Hall is the stair tower from the 16th century Town Hall. Photo: Hans Skov.

Fig. 40. Byens andet rådhus fra 1500-årene ved frilæggelsen i 1982. Set fra domkirketårnet. Foto: Moesgård Museum.

The second Town Hall from the 16th century during excavation in 1982. Seen from the cathedral tower. Photo: Moesgård Museum. Photo: Moesgård Museum.

Til det ældste rådhus knytter sig, ud over den stensatte *brønd III*, lige nord for kældertrappen, et aftræde for byens vise fædre. Aftrædet var placeret 4,5 m nord for det ældste rådhus, og bestod af en tønne, hvor over man må formode, at der stod en form for lokumsskur (fig. 38). Tønden var p.g.a. gunstige bevaringsforhold endnu ved udgravningen fyldt med velbevarede fækaliær! I tønden kunne der iagttages en del tynde kalklag. Når hørmene blev for gennemtrængende, har man åbenbart dæmpet stanken ved at strø et lag kalk over fækaliærne. Enkelte potteskår fundet i latrintønden synes at datere brugstiden til 1300-årene.⁴⁸

Skal man dømme efter de forskellige former for keramik og de øvri-

ge genstandsfund fra det ældste rådhus og brønd III, så var dette hus i brug nogle få årtier ind i 1500-årene, hvorefter det nedrives for at give plads til det efterfølgende rådhus (jvnf. fig. 9). Det næstældste rådhus var en temmelig stor bygning, der målte 26,5 m i længden og 10,4 m i bredden. Hertil kom et kvadratisk trappetårn, der målte 5,5 × 5,5 m. Dette rådhus var orienteret nord-syd og opført så provokerende tæt på domkirkens hovedindgang, at man må formode, at det er opført efter kirkens magt var brudt med reformationen i 1536. Keramikfund fra bygningens fundamentsgrøft daterer byggeriet til senest ved midten af 1500-årene. Formentlig har man omkring reformationen besluttet sig for at bygge et større rådhus med front mod vest og har – mens det ældste rådhus endnu stod – opført det nye rådhus. Herefter har man nedrevet det gamle rådhus og dermed givet plads til det nye rådhus trappetårn, der rækker ind over det ældste rådhus (fig. 39). I forbindelsen med udgravningen af det yngre rådhus i 1982 var det tydeligt for udgraverne, at trappetårnet var en selvstændig tilføjelse til det yngre rådhus.⁴⁹ Efter alt at dømme, er tårnet tilføjet hurtigt efter, at nedbrydningen af det ældste rådhus havde frigjort pladsen. Man får da et hændelsesforløb, som virker planlagt og logisk gennemtænkt. Ved at lade det ældste rådhus stå, mens byggeriet af det yngre fuldførtes, undgik man at gøre sig selv husvild i en periode. Herefter kunne det gamle rådhus nedbrydes og give plads og materialer til det nye trappetårn. Det sene rådhus eksisterede helt frem til 1859, hvor det blev nedrevet, efter at man havde fuldført opførelsen af byens tredje rådhus, hvor nu Kvindemuseet har til huse (fig. 40).⁵⁰

Borgporten

Mod vest, hvor Store Torv indsnævres til et gadeforløb inden Lille Torv, lå den middelalderlige byport Borgporten (jvnf. fig. 9). Borgporten blev inden de seneste udgravninger antaget for at være en middelalderlig efterfølger af en træbygget byport med rødder i vikingetiden. Denne antagelse hænger sammen med, at Borgporten er integreret i byens vold, som ganske rigtigt har rødder i vikingetiden. Udgravningerne omkring Borgporten og på Lille Torv har imidlertid vist, at en byport på dette sted næppe kan føres længere tilbage end til midten af 1200-årene,⁵¹ men herom nærmere i afsnittet om Lille Torv. Borgporten blev formentlig bygget omkring 1250, da Store Torv og Lille Torv opstod. For at forbinde de to torve måtte man gennembryde volden, og Borgporten blev bygget for at sikre, at passagen kunne lukkes forsvarligt. Borgporten var opført i munkesten, og stod på et meget svært kampestensfundament (fig. 41). Den stod helt frem til 1683, hvor den blev nedrevet for at lette trafikken mellem Lille og Store Torv.⁵² På et maleri fra første halvdel af 1600-tallet kan man se, at Borgporten havde kamtagavle og var forsynet

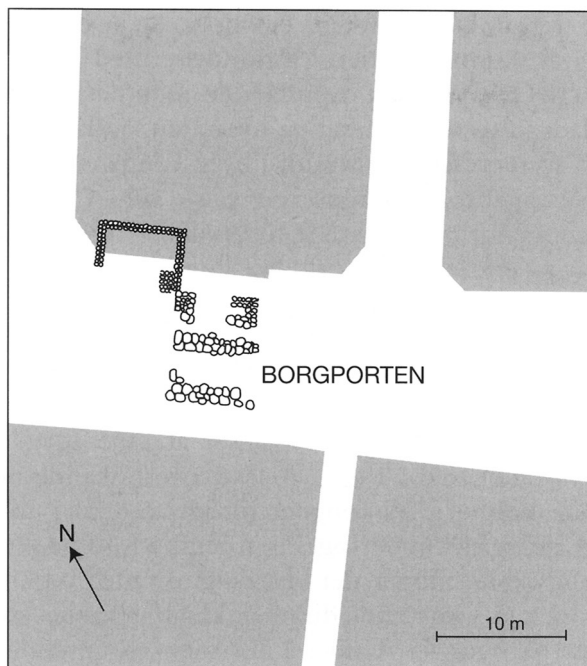
Fig. 41. En del af fundamentet til Borgportens sydlige halvdel. I baggrunden ses domkirken. Foto: Hans Skov.

Part of the foundations for the southern half of Borgporten ('the Castle Gate'). The cathedral is visible at the back. Photo: Hans Skov.

med et spir midt på taget.⁵³ Ved at sammenholde udgravningen i 1994 med Ejler Haugsteds undersøgelser sammesteds i 1915-16 har bygningsgrundplan kunnet bestemmes forholdsvis nøje.⁵⁴ Borgporten var omkring 12 meter bred og 6,5 m dyb. Portbredden var ca. 3,2 m.⁵⁵ På figur 42 kan man se de dele af Borgportens kampestensfundament, der kendes fra udgravningerne i 1915-16 og 1994. En stor del af Borgportens sydlige halvpart er endnu ikke undersøgt arkæologisk, mens hovedparten af den nordlige halvdel er ganske veldokumenteret. Den lille tilbygning ved Borgportens nordvesthjørne kan have tjent som vagtstue for portens vagter, men den kan også tænkes at have været en accisebod, hvor man skulle betale en afgift for at komme ind i bydelen bag volden med varer. Bygningen overlejres af Marcus Bechs gård, som traditionelt dateres til at være opført i 1593, så senest på dette tidspunkt må den være nedrevet. Hvornår bygningen er opført er mere vanskeligt at fastlægge. Den kan være opført samtidig med Borgporten omkring 1250, men kan

Fig. 42. Borgportens kampe-
stensfundament med den til-
hørende accisebod eller vagt-
stue mod nord. Sammenteg-
net på baggrund af undersø-
gelser i 1915-16 og 1994.
Tegning: J. Mührmann-Lund.

The granite boulder founda-
tion with adjoining guardro-
om on the north. Survey
made on the basis of excava-
tions in 1915-16 and 1994.
Drawn by J. Mührmann-
Lund.

naturligvis også være senere. Undersøgelserne i 1915-16 viste, at bygningen var integreret i volden, som menes sløjfet omkring 1477.⁵⁶ Man må konkludere, at bygningen var i brug samtidig med, at byens befæstning var intakt i senmiddelalderen og formentlig også i højmiddelalderen. Hvis Borgportens tilbygning var en accisebod indikerer det, at byen opererede med to afgiftssystemer i sen- og højmiddelalder. Fra midten af 1200-årene var byens grænser forlængst skubbet langt uden for byvolden, og man må regne med, at etableringen af Lille Torv må have medført, at der blev opkrævet afgifter af de varer, der blev indført til byen, allerede ved Vesterport 480 m mod vest. Nye afgifter har så måttet betales ved Borgporten, hvis man ønskede at indføre varer til Store Torv bag volden. Markedet inden for volden kan tænkes at have været særligt attraktivt med det store købekraftige gejstlige klientel, der boede omkring domkirken, mens markedet på Lille Torv uden for byporten kan have været rettet mere i retning af byens verdslige befolkning. Hvis det forholder sig som beskrevet, kan byens magtfulde bisp have kontrolleret handelen inden for borgen og ligefrem haft indtægter i denne forbindelse. Hvor magtfuld Århus bispen har været, kan man se af det forhold, at byens første rådhus fra først i 1300-årene endnu i 1484 må betale 6 mark i afgift til domkirken, fordi rådhuset tilsyneladende er bygget på et grundstykke, der tilhørte kirken.⁵⁷ Her har vi måske en indikation af, at Store Torv på

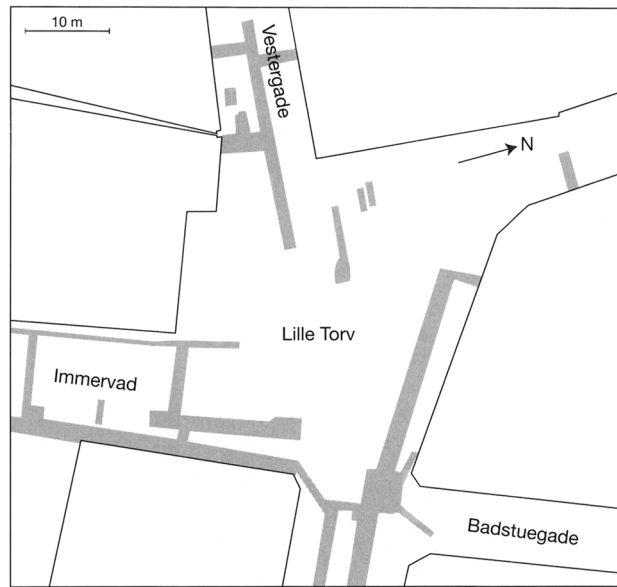
et tidspunkt var kirkens ejendom, og at bispemanden derfor har kunnet tillade sig at skumme fløden i forbindelse med handelen på Store Torv. Der er en del tankespind i ovenstående, men det kunne forklare, hvorfor der var plads til to torve så tæt på hinanden, og hvorfor Borgporten fik lov til at stå som en flaskehals midt i byen længe efter, at dens fortifikatoriske formål var forbi. I Borgportens sidste tid i 1600-årene tjente kælderens som fængsel for særligt farlige forbrydere.⁵⁸ De tykke kampefundamenter har på effektiv vis forhindret flugt.

Lille Torv, Immervad og Vestergade

De arkæologiske undersøgelser af Lille Torv, Immervad og Vestergade, som fandt sted i 1995-96, viste overraskende nok, at torv og gadeforløb ikke kunne føres længere tilbage end til midten af 1200-årene.⁵⁹ De arkæologiske undersøgelser foregik i forbindelse med kommunale belægningsudskiftninger, der blev fulgt op med udskiftning af udtjente installationer, så som vandledninger, kloak, elkabler etc. De berørte områder er vist på figur 43. Under Lille Torvs nuværende belægning er der typisk 2,3-2,5 meter ned til de urørte marint afsatte sandlag (fig. 44). De urørte sandlag indeholdt mange sneglehuse fra litorinasnegle, der levede her, da Århus ådalen på dette sted var en saltvandsfjord. Direkte oven på disse marint afsatte lag ses 1200-tals lag. Under hele Lille Torv, Immervad og de tilstødende dele af Vestergade ses en kompakt 20-40 cm tyk brolægning bestående af op til knytnevæstore sten, grus og dyrekogler, der ligger direkte oven på de meget ældre marine lag. Kun enkelte steder længst mod nordøst på Lille Torv var der nogle gruber og enkelte stolpehuller mellem brolægningen og de marine lag. Fundene i gruberne og stolpehullerne giver en datering omkring 1200. Mønter kombineret med en dendrokronologisk datering viser, at den ældste brolægning må være etableret før 1268, men sandsynligvis ikke særligt længe før dette år.⁶⁰ Midten af 1200-årene er et godt bud på, hvornår Lille Torv, Immervad og Vestergade etableres og brolægges. Det faktum, at kulturlagene fra 1200-årene ligger direkte oven på de meget ældre marine aflejringer, viser, at der må være sket en afgravning af området. Der mangler sumpaflejringer eller vækstlag fra den marine periode og frem til 1200-årene. Forklaringen er nærliggende, når man kigger på stedets topografi. Topkoten for de urørte naturligt afsatte lag under Immervad, Lille Torv og Vestergades østlige ende ligger typisk omkring kote 40-54 cm o. DNN, hvilket svarer fint til åens normale topkote. Det afgravede område har været vandfyldt og sumpet, og har – selv om det ikke har haft stor dybde – gjort det ud for en voldgrav vest for byens vold. Bredden af den kunstigt skabte sump vest for volden ved Immervad og Lille Torv kan på baggrund af iagtta-

Fig. 43. De fremhævede felter på og omkring Lille Torv blev gravet mere eller mindre til bunds i forbindelse med nedlægningen af forskellige installationer. De ikke fremhævede områder er afgravet til kulturlagene fra senmiddelalderen. Tegning: J. Mührmann-Lund.

The marked areas on and around Lille Torv ('Small Square') were excavated to varying depths in connection with the laying of different utilities. The areas not marked were excavated down to the late medieval culture layers. Drawn by J. Mührmann-Lund.

gelsler i Vestergade bestemmes til ca. 70 m.⁶¹ Årsagen til afgravningen hænger naturligvis sammen med opførelsen af en af byvoldens faser. Afgravningen har dels skullet levere materiale til volden og dels skabe en ufremkommelig sump, der var et forstærkende element i befæstningen. Afgravningen kan på baggrund af helt friske udgravningsresultater fra Pustervig dateres til vikingetidens senere del.⁶² Ved hjælp af de forskellige udgravninger i området har den oprindelige topografi kunnet rekonstrueres. Den gamle voldomkransede bydel ligger på sandede og grusede istidsaflejringer med en oprindelig topkote på typisk 2-3 m o. DNN. I gadeforløbet Immervad kunne det ses, at terrænet under gadens sydligste 40 m oprindelig havde haft samme beskaffenhed som under den voldomkransede bydel. Før vikingetidens terrænreguleringer havde området, som voldbyen kom til at ligge på, været forbundet med området omkring Vor Frue Kloster ved hjælp af en smal landtange. Nord for landtangen under resten af Immervad, Lille Torv, Badstuegade og dele af Pustervig bestod terrænet oprindelig af et lavtliggende område, der var levn fra en fjordarm, der fra nordøst skød sig mod syd og vest. Topkoten for dette lavtliggende terræn har kun været omkring kote 1 m o. DNN. Vikingerne har ved af afbryde den smalle landtange i Immervads sydlige del kunnet omdanne voldbyen til en ø omgivet af vand og sump til alle sider. Mod syd løb åen, og mod øst var havet. Mod nord løb et bæklob i en lavning, og ved hjælp af afgravninger har man omdannet dette område til en voldgrav. Mod vest medførte afgravningerne et ca. 60-70 m bredt bælte af sump. Fra vikingetidens senere del og frem til ca. 1250 har Århus været

Fig. 44. Profilhul 2 på Lille Torv. Øverst anes en række sandlag, som dannede underlaget for en serie efterreformatoriske brolægninger. De sorte kulturlag midt i billedet er afsat fra ca. 1350 til ca. 1500. Herunder ses kompakte brolægninger af småsten fra perioden ca. 1250-1350. Længst nede i profilhullet ses de marint afsatte sandlag og grundvand. Foto: Hans Skov.

Section [hole] 2 on Lille Torv. At the top a number of barely visible sand layers created the support for a series of post-Reformation pavements. The black archaeological layer in the middle was deposited between c. 1350 and 1500. Underneath are compact pebble pavements from c. 1250-1350. At the bottom of the section the marine sand deposits and subsoil water are visible. Photo: Hans Skov.

en todelt by bestående af voldbyen og et kvarter omkring Vor Frue Kloster (Skt. Nicolai Domkirken). Først med etableringen af Lille Torv, Immervad og Vestergade smelter de to bydele sammen til en organisk helhed.

Det skal nævnes, at der fandt arkæologiske undersøgelser sted i vandledningsgrøften i Åboulevarden mellem Skt. Clemens Bro og Immervad, men vandledningsgrøfternes ringe dybde medførte, at vi ingen steder kom igennem samtlige kulturjordsaflejringer i åbassinet. Ja, faktisk kom vi kun enkelte steder ned til lag ældre end 16-1700-årene. Åbassinet har i vikingetid og middelalder nået helt ind under husrækken, der står langs Åboulevardens nordside, og først i 16-1700-årene har opfyldning presset åen så langt mod syd, at Ågade, som er Åboulevardens forgænger, fik det forløb, vi kender fra nyere tid.⁶³

Fig. 45. Billedet illustrerer forholdene som gadegravningerne ofte foregår under. Som her i Vestergade må man ofte stå i kloakvand og dukke sig for diverse installationer. Foto: Hans Skov.

The photo illustrates the conditions under which town excavations often take place. As here in Vestergade, one often had to stand in sewage or duck to avoid the different installations. Photo: Hans Skov.

Ud over vejfaserne i gadeforløbet Immervad, blev der 0,8 meter øst for Magasins facade, ud for Immervad 9, påvist en øst-vest orienteret murrest bestående af munkesten på en kampestenssokkel. Formentlig er der tale om levn fra det middelalderlige Helligåndshospital, der vides at have ligget i dette område.⁶⁴ På Magasin hjørnet mellem Immervad og Lille Torv blev der også fundet fundamentrester fra Borgmestergården, der stod her fra 1597 til 1908.⁶⁵

På Lille Torv blev der ud over torvefaserne fundet et fletværkshegn omtrent midt for facaden af Lille Torv 2. Hegnet, der nåede fire m ud fra facaden af Lille Torv 2, blev kun delvist udgravet. P.g.a. hegnets kraftige krumning kan det beregnes, at det formentlig var cirkulært med en diameter på ca. tre m. Da kun den sydligste del af hegnet blev undersøgt, er det ikke muligt at sige, om hegnet omgav en affaldskule eller eventuelt

afskærmede en brønd på torvet. Hegnet, der var bevaret i op til 43 cm's højde, kan efter de omkringliggende fund dateres til 13-1400-årene. En detalje, der bør fremhæves, er det faktum, at Lille Torvs ældste brolægning fra midten af 1200-årene stiger relativt brat de sidste meter op imod Borgporten. Man har fra Lille Torv bevæget sig godt 1,5 m op, før man gennem Borgporten nåede ind på Store Torv. Borgporten har fra Lille Torv taget sig endnu mægtigere ud end set fra Store Torv.

I Vestergade blev det konstateret, at 14 vejfaser dækker tidsrummet fra midten af 1200-årene og frem til i dag (fig. 45). Vejlagenes samlede tykkelse svinger mellem 1,22 -1,90 m, aftagende i vestlig retning, efterhånden som man når ud forbi påvirkningen af den tidligere omtalte afgravning af området. Den ældste brolægning fra midten af 1200-årene er det ældste lag indtil ud for Vestergade 8. Herfra og mod vest kan et ældre teglfrit kulturlag på op til 20 cm's tykkelse iagttages. Kulturlaget viser, at bebyggelsen omkring Skt. Nicolai Domkirken (nu Vor Frue Kloster) på dette sted opførte henved 100 m vest for volden.

Udvalgte genstandsfund

Keramik

I de foregående afsnit er enkelte særligt spændende fund omtalt, men de omfattende undersøgelser har naturligvis bidraget med en lang række andre mere eller mindre interessante fund. Keramik er så afgjort den mest talrige fundgruppe, men desværre er det kun i få tilfælde, at større dele af samme genstand er bevaret, og derfor skal der ikke vises anden keramik end karret fra vikingetid (jvnf. fig. 25). Keramikken fra 900-årene udgøres især af halvkuglekar, men dele af enkelte svaleredekar er også fundet. Sidst i 900-årene dukker hjemlige efterligninger af Østersøkeramik op, og denne keramiktype dominerer billedet i 1000-1100-årene sammen med kuglepoter. Fra 1100-årene kendes en smule importkeramik fra Tyskland. Der er tale om enkelte skår af Pingsdorf og Paffrath keramik. Frem til begyndelsen af 1200-årene er al keramik uglaseret, men herefter optræder dele af glaserede kander hyppigt ved siden af den gråbrændte uglaserede keramik. Den hjemlige keramik dominerer fuldstændigt fundbilledet i Århus i middelalderen. Af den smule importkeramik, der er fundet, kan nævnes typer som Andenne, "Aardenburg", næsten-stentøj og stentøj som de mest almindelige. Især stentøj, særligt fra Siegburg ved Köln, forekommer relativt hyppigt i senmiddelalder og renaissance.

Af andre lerprodukter kan fra vikingetiden nævnes såvel koniske som dobbelkoniske tenvægte, samt vænevægte af ubrændt ler. Fundstederne er Katedralskolen, Skt. Clemens Torv og Store Torv.

Fig. 46. Hestesko fra 1200-årenes Lille Torv.
Længde: 12 cm. Foto: P. Dehlholm.

Medieval horse shoe from Lille Torv. Photo:
P. Dehlholm.

Metal

På grund af udbredt brug af metaldetektor siden 1995 er denne fundkategori vokset fra at være en bagatel til den næsttalrigeste fundgruppe. Lille Torv skal her fremhæves for særligt mange metalfund. Fra de ældste brolægninger på Lille Torv fra ca. 1250 og ind i 1300-årene er fundet utallige spigre og hesteskosøm, flere hesteskofragmenter, to hele hestesko (fig. 46), jernafklip, gørtler- og kedelflickeraffald (fig. 47), flere hængelåse

Fig. 47. Et udvalg af kedelflicker-/gørtleraffaldet fra middelalderens Lille Torv. Foto: P. Dehlholm. 1:2.

A selection of tinker's and brazier's waste from medieval Lille Torv. Photo: Preben Dehlholm. 1:2.

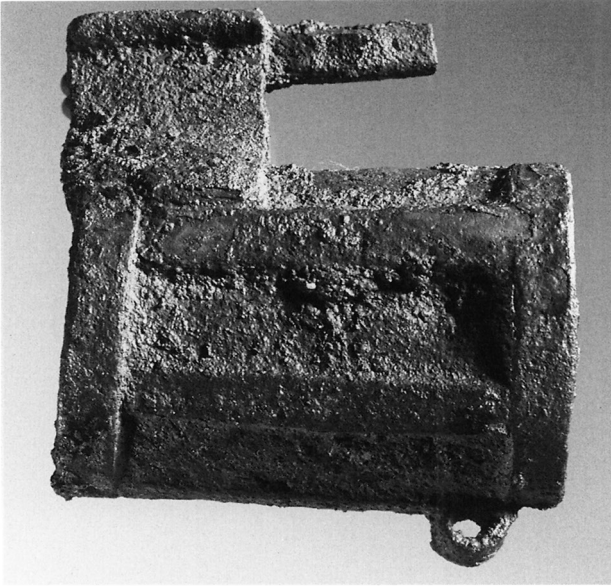

Fig. 48. Hængelås fra 12-1300-årenes Lille Torv. Længde 5,5 cm. Foto: P. Dehlholm.

Bolt lock from 13th-14th century Lille Torv. Photo: Preben Dehlholm.

og en del låsefragmenter (fig. 48), en nøgle, et vægtlod af bly, et bogbeslag, et bronzebæltspænde samt et fragment af et andet spænde (fig. 49), en armbrøstbolt, fragment af bronzesmykke og seks mønter fra perioden 1246-1332 (fig. 50). Fra senmiddelalder frem til ca. år 1600 kendes et lille søvlåg, to mønter, en jernkniv med benskæft, fem blyvægtlodder, en madonnafigur m. barn, fragment af ansigt omgivet af stråleglorie, seks

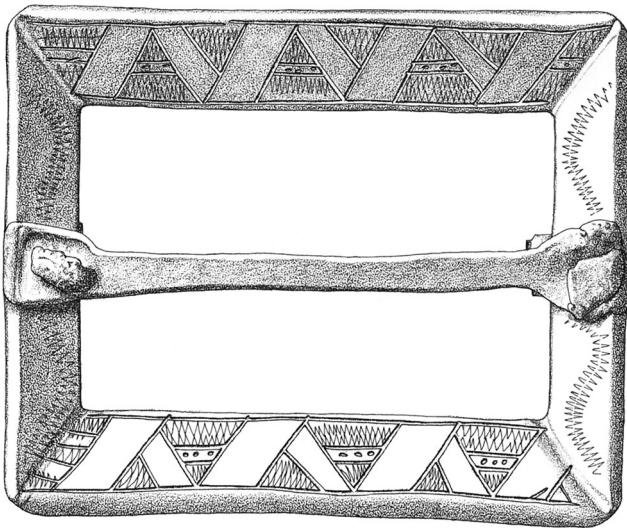

Fig. 49. Et bronzebæltspænde med en tværstang af jern. Bæltspændet er forsynet med et sirligt geometrisk mønster. Bæltspændet skal dateres til 13-1400-årene. 1:1. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Bronze belt buckle with iron cross bar. The buckle has a fine geometric pattern. The belt buckle dates from the 14th-15th century. 1:1. Drawn by J. Mührmann-Lund.

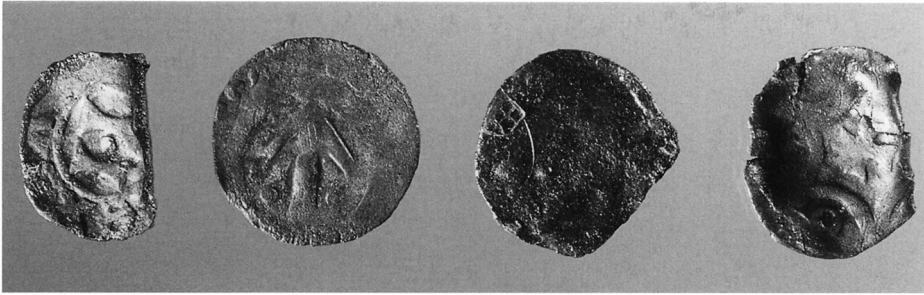

Fig. 50. Et udvalg af mønterne fra Lille Torvs første brolægninger. Mønterne er danske og præget i perioden 1246-1332. Diameter 1,5-1,7 cm. Foto: P. Dehlholm.

A selection of Danish coins from the first paving of Lille Torv. The coins are from the period 1246-1332. Photo: Preben Dehlholm.

knapper, prydbeslag med blomsterrosetmotiv, en øltaphane af bronze (fig. 51) og ikke færre end 21 klædeplomber af bly. Før der blev gjort brug af metaldektektor, var der kun fundet et par klædeplomber i Århus, og alene de sidste par år er der kommet 24 nye til. Fig. 52 viser et udvalg af blyplomberne fra Lille Torv. Mange af blyplomberne menes at have været anvendt til at forsegle klædepartier og garantere for oprindelsessted og kvalitet.⁶⁶ Som det kan ses på fig. 52, er plomberne forsynet med motiver, der ofte viser oprindelsesstedet for det vareparti, der var plomberet. Tekstiler fra Augsburg i Sydtykland og fra Nederland og Flandern nåede i 15-1600-årene frem til Århus.

Andre nævneværdige middelalderlige metalsager fra de øvrige undersøgte lokaliteter er

Fig. 51. Taphane af kobber fra 1500-årenes Lille Torv. En nærmest identisk "hane" kendes fra København. Længde 7 cm. Foto: P. Dehlholm.

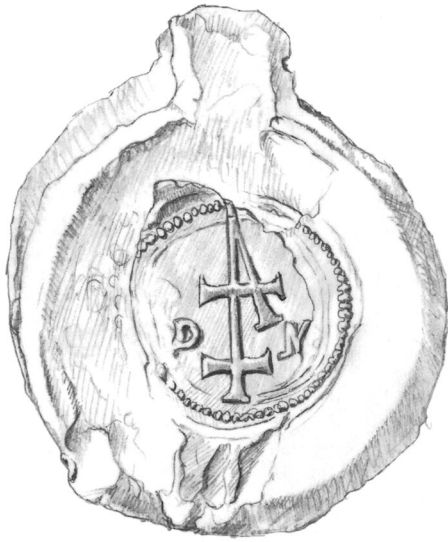
Copper drain cock from 16th century Lille Torv. An almost identical 'cock' is known from Copenhagen. Photo: Preben Dehlholm.

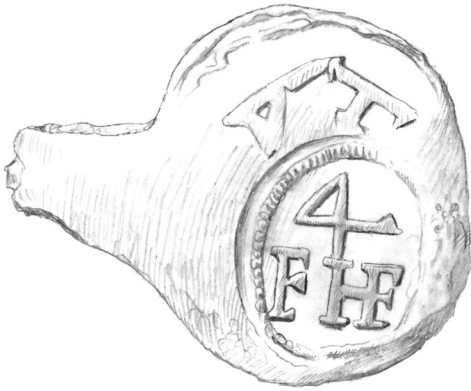

Fig. 52. Et udvalg af blyklædeplomber fra 15-1600-årenes Lille Torv. Ud fra plombernes motiver kan følgende stedfæstes til følgende byer m.m. Nr. 1: Leiden, Holland. Nr. 2: Augsburg, Sydtyskland. Nr. 3: Bocholtz, Belgien. Nr. 4: ?. Nr. 5 S'Hertogenbosh, Holland. Nr. 6: Flandern, Belgien. Nr. 7-8: ?. Nr. 9: Gent ?, Belgien. Nr. 10. 2:1. Tegning: J. Mührmann-Lund.

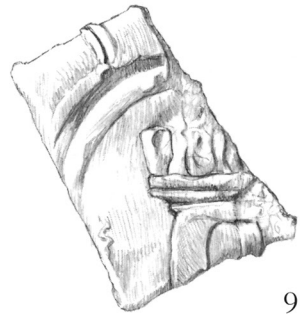
A selection of lead cloth seals from 16th-17th century Lille Torv. From the motifs, the seals may be located to the following cities: No. 1: Leiden, Holland. No. 2: Augsburg, Southern Germany. No. 3: Bocholth, Belgium. No. 4: ? No. 5: S'Hertogenbosh, Holland. No. 6: Flanders, Belgium. No. 7-8: ? No. 9: Gent? Belgium. No. 10. 2:1. Drawn by J. Mührmann-Lund.

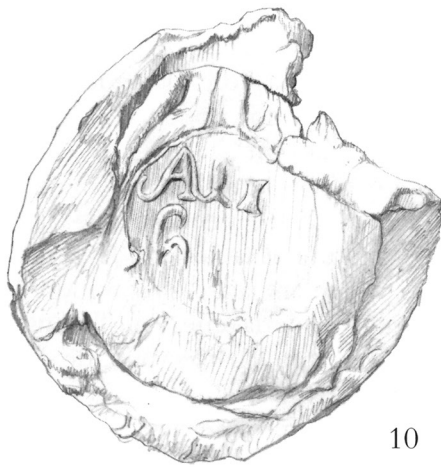
7

8

9

10

Fig. 53. Et mindre udvalg af kammageraffald af tak fra vikingetidslagene under Store Torv. Foto: P. Dehlholm.

A small selection of comb maker's antler waste from the Viking Age layer under Store Torv. Photo: Preben Dehlholm.

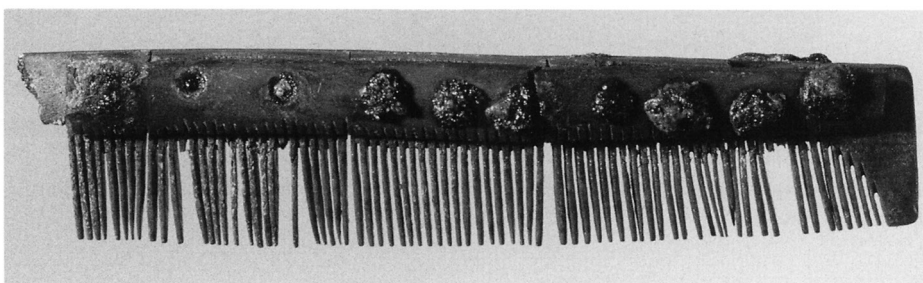
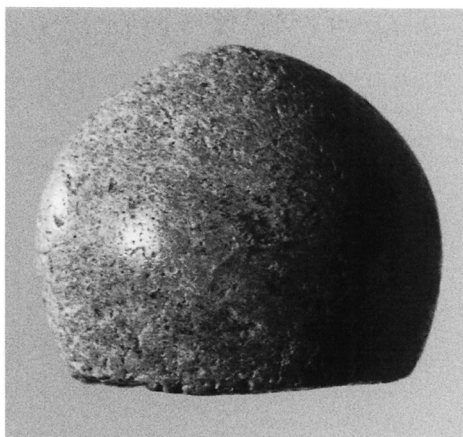
en fiskekrog, et par små jernsakse, hvoraf den ene var viklet ind i tekstil, en lille håndfuld mønter, og jernknive.⁶⁷ Fra 15-1600-årene kendes også nogle få mønter og et fingerbøl af kobber.

Knogle, tand og tak

Fra vikingetiden kendes så store mængder kammageraffald fra Store Torvs sydligste del, at man må formode, at en kammager havde sit virke her. Kammageraffald forekommer i små mængder sporadisk omkring Katedralskolen, på Bispetorv og på Skt. Clemens Torv. Kammageraffaldet fra vikingetiden består næsten udelukkende af tak fra kronhjort (fig. 53). Mens der ikke blev fundet andet end fragmenterede kamme fra vikingetiden, så dukkede der flere mere eller mindre intakte enkelt- og dobbeltkamme op fra middelalderlagene. En lillebitte højmiddelalderlig lusekam af ben viser, at luseplagen var nærværende. En enkelt kuplet spillebrik af tak var en af denne fundgruppes få intakte genstande fra vikingetid. Nålen af hvalrostand (fig. 16) er en anden af de få intakte genstande fra vikingetiden. Fra de middelalderlige lag kendes endvidere flere benskaf-

Fig. 54. Nogle af kammagerens færdige produkter. Fundet på Store Torv. Spillebrikken, diameter 2 cm, er fra vikingetiden og kammen fra tidlig middelalder, længde 10,3 cm. Foto: K.Viemose.

Some of the comb maker's finished products, found on Store Torv. The gaming piece is from the Viking period, and the comb is early medieval. Photo: K.Viemose.

ter til knive, nogle knapper og nogle bennåle. Fig. 54 viser et par af de fundne genstande af tak.

Læder og tekstil

Fund af læder i de undersøgte områder synes udelukkende at stamme fra middelalderlige kulturlag. I særdeleshed fra sortbrune, fugtige, meget organiskholdige lag. Læderaffald fra især skoproduktion forekommer almindeligt. Især udgravningerne på Store Torv, Lille Torv og Skt. Clemens Torv har udmærket sig ved mange læderfund. Flere mere eller mindre hele sko fra højmiddelalderen er dukket op fra disse lokaliteter. Fig. 55 viser en af de mere bemærkelsesværdige sko, der dukkede op på Lille Torv. Skoen er så lille, at det må være et lille barns første sko. Fra Skt. Clemens Torv stammer en del af en eksklusiv lædersko med et indtrykt mønster, samt dele af en sko med små tinnitter.⁶⁸ Af øvrige lædergenstande kan nævnes bæltedele og diverse læderstropper.

Tekstiler forekommer langt sjældnere end læder, et forhold, der nok må skyldes materialets skrøbelighed. Tekstilrester kendes fra Store Torv og fra det opfyldte åbassin under Åboulevarden. Fra en grav vest for domkirken stammer et stykke uldtekstil, der var svøbt om en brodørsaks.⁶⁹ I

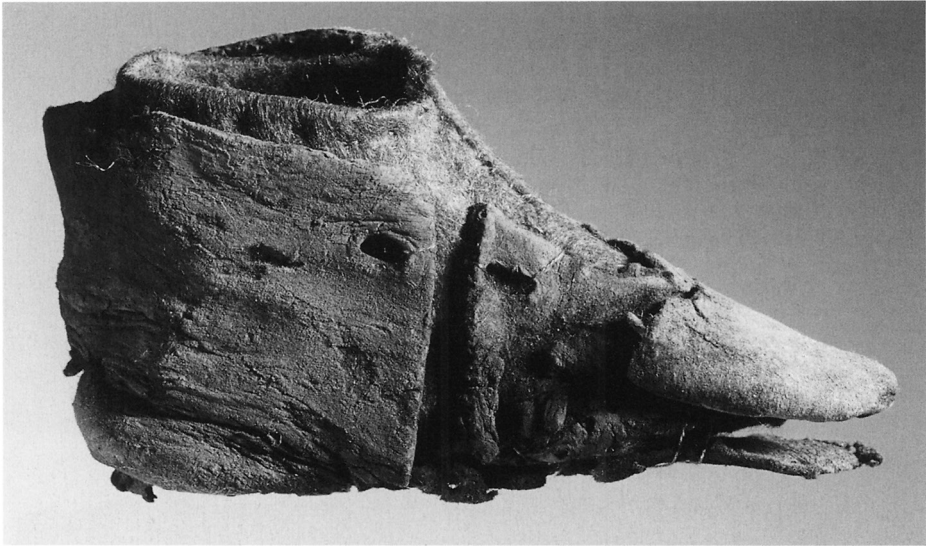

Fig. 55. En hel babysko af læder var et af de bedre fund fra middelalderens Lille Torv. Længde 11,5 cm. Foto: P. Dehlholm.

A fully preserved leather baby's shoe was one of the best finds from medieval Lille Torv. Photo: Preben Dehlholm.

fundamentet til byens første rådhus blev ligeledes et stykke uldtekstil fundet, mens et stykke begimprægneret filt blev fundet i gulvet af dette hus.⁷⁰ I senmiddelalderen kendes flere eksempler på, at man imprægnerede overtøj med birkebeg for at gøre det vandskyende.⁷¹ Fra åbassinet under Åboulevarden 58 stammer et større stykke groft vævet uldtekstil vævet som ligesidet lærredsvævning med synlig ægkant. Trådenes snoningsretning er Z-trend og islæt. Der kunne ikke iagttages andet end brunlige nuancer. Dateringen er 12-1300-årene.⁷²

Genstande af træ

Velbevaret træ optræder næsten udelukkende fra de stærkt organiske lag fra middelalderen. Det er allerede tidligere nævnt, at brøndtræ er bevaret, hvor det omkringliggende miljø er fugtigt eller stærkt organisk. Blandt de større bevarede trægenstande er vægstolper med notriller og udsparring til fod- eller tagrem fundet på Store Torv og Skt. Clemens Torv. Fra Skt. Clemens Torv kendes også en del af en tilspidset stavplanke. Fra flere brønde på Store Torv findes træ, som formentlig tidligere tjente som bulplanke i husvægge. Fig. 56 viser et eksempel på vægstolper fra et hus fra ca. 1200. Fra brønd IV kendes flere genbrugte dæksplanke og et par bordplanke fra et skib af nordisk type (jvnf. fig. 30-31).

Fig. 56. Hustømmer fra ca. 1200. De to vægstolper af egetræ er forsynet med tre notriller hver og udsparring i den ene ende til fod- eller tagremmen i et hus. Bygningstømmeret blev siden genbrugt i brønd IV på Store Torv. Målepindens felter er 20 cm. Foto: Hans Skov.

House timber from c. 1200. The two wall posts of oak have three grooves each and a cut-away piece at one end for either the sill beam or the head beam in a house. The timber was later re-used in well IV on Store Torv. The markings on the measure are 20 cm wide. Photo: Hans Skov.

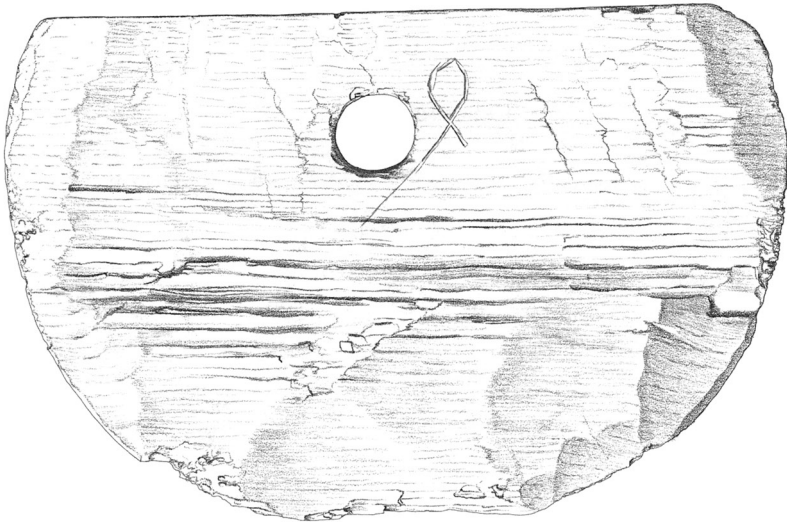

Fig. 57. Tøndelåg med fiskelignende ejermærke. Datering senmiddelalder. 1:3. Tegning: J. Mührmann-Lund.

Barrel lid with fish-like owner's mark. It dates from the late Middle Ages. 1:3. Drawn by J. Mührmann-Lund.

Fig. 58. Vævekniv fra 1400-årene. Da vævekniven blev fundet, sad der endnu nogle tilpassede pinde i knivens gennemboringer. Disse viser, at kniven sekundært blev benyttet som garnvinde. Foto: Hans Skov.

Loom knife from the 15th century. When it was found it still had some small sticks fitted into the holes. They indicate that the knife had been re-used as a wool winder. Photo: Hans Skov.

Fra Store Torv kendes levn fra 7-8 forskellige tønder (jvnf. f.eks. fig. 38). Et tøndelåg, fundet i fyldlagene i det ældste rådhus, udmærker sig ved at være forsynet med et fiskelignende ejermærke (fig. 57). En ret almindelig fundgruppe er dele fra stavbægre, der i størrelse varierer fra små bægre til store krus. Stavbægerne er fremstillet af lærke- eller grantræ og er import fra Tyskland. Af andre trægenstande kan nævnes en håndfuld blyantstore pølsepinde, fragmenter af drejede træskåle og diverse træskafter, hvoraf nogle er forsynet med ornamentik. Den mest specielle trægenstand var en 26,5 cm lang vævekniv fra 1400-årene, der sekundært havde været benyttet som garnvinde. Vævekniven blev fundet i et meget organiskholdigt lag på Lille Torvs nordlige del. (Fig. 58).

Sten og glas

Fra både vikingetid og middelalder kendes fragmenter af kværnsten. Den mest almindelige type ved de omtalte udgravninger er af norsk granatglimmerskifer, mens kværnstensdele af rhinsk basalt optræder mindre hyppigt. Skår af klæberstenskar ses kun i lagene fra vikingetiden og er ret sjældne. Mest almindeligt forekommende er hvæssesten af norsk skifer, der forekommer almindeligt i lagene fra såvel vikingetid som fra middelalder. Hvæssestenene findes i mange udgaver fra få cm store til kødbenstore. En del er forsynet med gennemboring, så de har kunnet bindes på en snor. Fig. 59 viser et udvalg af hvæssesten.

De eneste glasfund fra vikingetidslagene er en lille håndfuld enkle glasperler fra Katedralskolen, Bispetorv og Store Torv. De fleste glasperler er grønne, en enkelt er rød. Fra senmiddelalder kendes nogle få dele af grønlig pasglas fra Lille Torv.

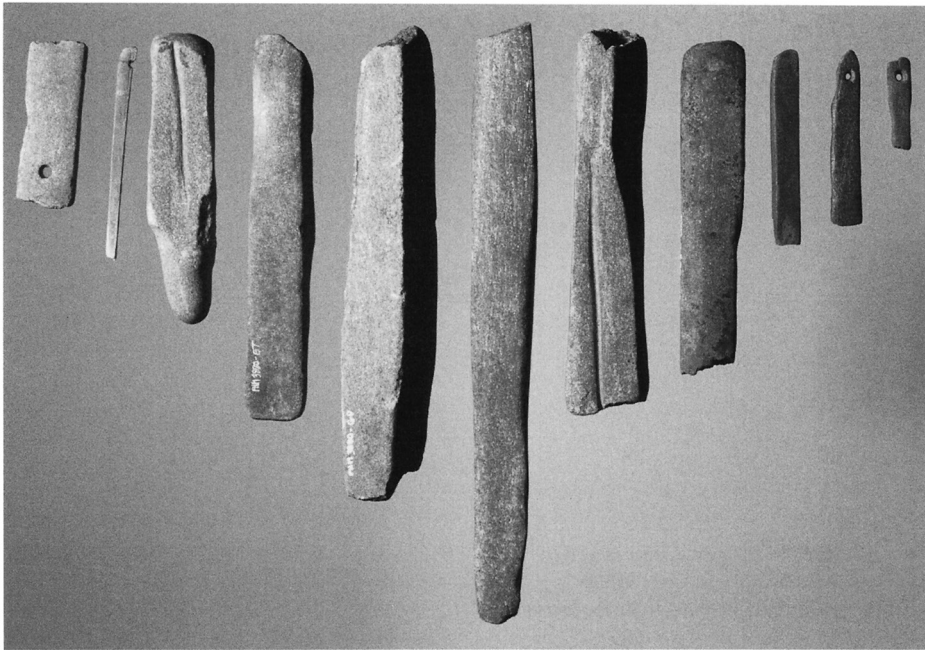

Fig. 59. Et udvalg af de hvæssesten, der er fundet i midtbyen de seneste år. Foto: K.Viemose.
A selection of whetstones found in the town centre during recent years. Photo: K.Viemose.

Sammenfatning

Udgravningerne fra 1994-97 har kastet nyt lys over de topografiske forhold, der rådede i byen i vikingetid og middelalder. Det tidligste Århus lå på et sandet næs nord for åen. Bebyggelsen koncentrerede sig langs åens nordbred og langs kysten nord for åen. Nord for den ånære bebyggelse, der hvor nu Århus Teater og Bispetorv ligger, lå vikingernes gravplads. Helt nye undersøgelser har godtgjort, at det ældste Århus var ubefæstet.⁷³ Fig. 60 giver et godt indtryk af den tidligste bebyggelse. I løbet af 900-årene befæstes Århus med vold og grav. Der foretages i denne forbindelse omfattende terrænreguleringer for dels at tilgodese forsvarsmæssige behov, og dels for at skaffe materialer til byens vold. Den voldomkransede bydel bliver derved afskåret fra bydelen omkring Skt. Nicolai domkirken af en kunstigt skabt 60-70 m bred sump. Ved hjælp af afgravninger bliver voldbyen således omgivet af vand og sump på alle fire sider. Fig. 61 viser det befæstede og todelte Århus omkring 975. Byen forbliver todelte helt frem til ca. 1250. I 1190'erne påbegyndes byggeriet af Skt. Clemens domkirken midt i voldbyen. Dette byggeri bliver startskuddet til en fuldstændig omstrukturering af den voldomkransede bymidte og de tilstø-

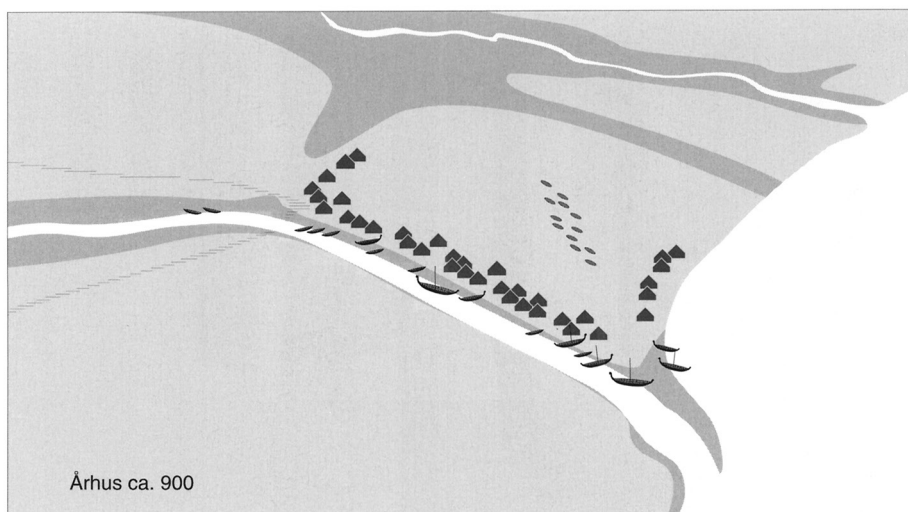

Fig. 60. Det ubefæstede Århus omkring år 900. Byen ses fra syd. Bebyggelsen ligger især langs åhavnen med afstikkere langs kysten og det lave område ved Pustervig. Området med de små aflange tuer er gravpladsen. Tegning: J. Kirkeby.

The unfortified Aarhus of c. 900, seen from the south. The settlement stretches along the river-side with further development along the coast and the low area around Pustervig. The area with the small mounds is the burial ground. Drawn by J. Kirkeby.

dende bydele. Endnu frem til 1200-tallets midte synes Store Torv at være bebygget, men herefter synes bebyggelsen at vige som led i en stort tænkt omstrukturering af byen. Både Store og Lille Torv synes anlagt omkring 1250, og det har vist sig, at ingen af de hidtil undersøgte gader kan føres længere tilbage end til 1200-årene, hvilket formentlig også betyder, at de var en del af den planlagte omstrukturering, som udsprang af det nye domkirkebyggeri. De gader, der i øjeblikket kan kobles på 1200-tallets store byfornyelse, er: Skolegade, Kannikegade, Immervad, Vestergade, Rosensgade,⁷⁴ Guldsmedgade⁷⁵ og formentlig også Klostergade.⁷⁶ Byens omstrukturering i 1200-årene får de adskilte bydele til at smelte sammen til en organisk helhed. Fig. 62 viser situationen omkring år 1300, hvor man aner byens første rådhus på Store Torv. Nord for domkirken ses den i 1200-tallet opførte katolske bispegård. Syd for domkirken anes kapitelhuset. Ude ved kysten ses katedralskolen, der formentlig anlægges på dette sted ca. 1195. Ved Lille Torv ses Borgporten mod øst, mens byens Helligåndshospital ses på dette torvs vestside. Byens befæstning er stadig intakt på denne tid. Århus bisperne begyndende med Peder Vagnsen (bisp 1191-1204) har været meget magtfulde. Det har krævet sin mand, at forandre byens infrastruktur så radikalt. Byens gadenet og torvepladser frem til forrige århundrede blev stort set fastlagt i løbet af 1200-årene, og selv

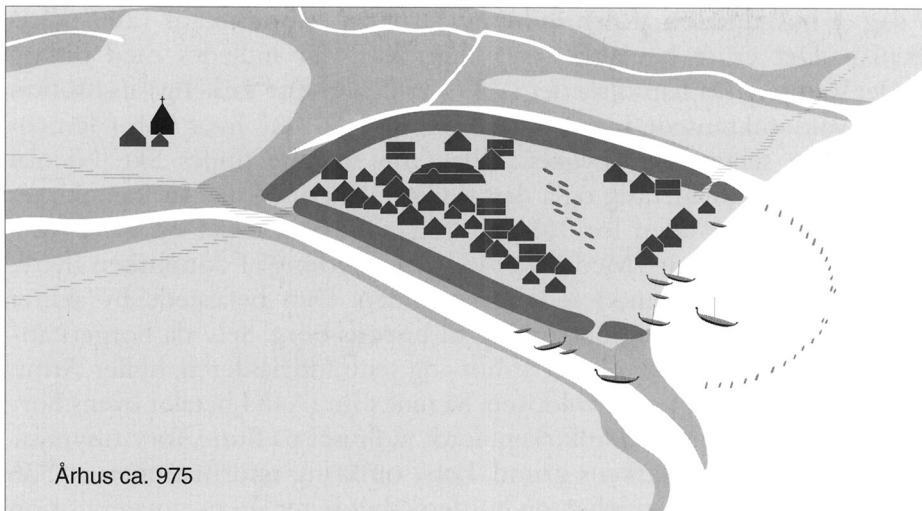

Fig. 61. Århus omkring år 975. Byen er nu befæstet med vold og grav og en form for søspærring, og ude mod vest ses byens første kirke, der formodes at have ligget, hvor Skt. Nicolai kirke senere rejste sig. Landbroen mellem kirken og den befæstede bydel er nu bortgravet. Tegning: J. Kirkeby.

Aarhus around 975. The town is now fortified with a rampart and ditch and some kind of sea blockage, and in the west lies the town's first church supposedly situated where the later Skt. Nicolai (St. Nicolas) church was built. The raised terrain with the road between the church and the fortified town has now disappeared. Drawn by J. Kirkeby.

Fig. 62. Århus kort efter år 1300. Domkirken er forlængst flyttet inden for voldene, og Store Torv med byens første rådhus er anlagt. Lille Torv og gadeforløbet Immervad er anlagt, hvor der før var ufremkommelig sump. De to Århus bydele er nu igen knyttet sammen. Tegning: J. Kirkeby.

Aarhus shortly after 1300. The cathedral has long since been moved inside the rampart, and Store Torv with the first Town Hall has been built. Lille Torv and the road Immervad have been laid out in previously impassable wetland. The two parts of Aarhus have been combined again. Drawn by J. Kirkeby.

i dag er hovedparten af den indre bys struktur et produkt af 1200-tallets byplan. Det er et bemærkelsesværdigt skift, der indledes med biskop Peder Vagnsen. Da han tiltræder i 1191 er den eneste kirkelige institution i den voldomkransede bydel et trækapel på det sted, hvor Skt. Clemens domkirken senere blev bygget. Uden for voldene findes Skt. Nicolai domkirken og formentlig også den tidligste katedralskole. To sognekirker befinder sig også uden for voldene (Skt. Oluf ved havet og Vor Frue i byens vestlige udkant). Med Peder Vagnsens flytning af domkirken flyttes det gejstlige tyngdepunkt inden for volden. Den befæstede by skifter karakter fra en kongelig befæstning til bispens borg. Selv da borgerstanden vokser sig stærkere i løbet af høj- og senmiddelalderen, hviler Århus bispens skygge tungt over voldbyen. Så sent som i 1484 betaler byens borgere stadig en afgift til domkirken, fordi rådhuset på Store Torv tilsyneladende er bygget på kirkens grund. Først omkring reformationen i 1536 brydes kirkens magt endeligt, og borgerskabet fejrer sin nye magtposition ved at opføre byens nye rådhus klods op ad kirkens hovedindgang.

NOTER

- 1) Figur 1 angiver gadeforløb og torve, der er berørt af arkæologiske undersøgelser. Figur 1 angiver imidlertid ikke i detaljer, hvor i de berørte gader og torve der er gravet, og i hvilket omfang de arkæologiske undersøgelser er ført til undergrundsniveau.
- 2) FHM 3833 Aarhus Katedralskole blev udgravet d. 20/6 – 26/7 1994. FHM 3945 Skolegade/Skolegyde blev udgravet d. 3-10/5 1995. FHM 3833 var selvvalgt forskning, mens FHM 3945 skyldtes udskiftning af de gamle kommunale fjernvarmerør. Angående bemanningen på de to udgravninger se H. Skov 1997a, p. 205 note 1 og 2.
- 3) Tegl kendes i Danmark fra midten af 1100-årene. Bl.a. fra Danevirke (se N.K. Liebgott 1989, p. 127). Teglen synes først for alvor at slå an i byernes kirkebyggeri hen imod år 1200. I Århus er det rimeligt at antage, at tegl optræder i området fra 1190'erne, da opførelsen af Skt. Clemens domkirken påbegyndtes.
- 4) Jvnf. M. Larsen 1980, p. 55.
- 5) Fra 1200-årene kendes brugen af riflede teglsten i domkirken. I kirkeskibets nordmur kan flere af disse endnu ses. En del er grønglaserede.
- 6) E. Haugsted 1923, p. 1-41.
- 7) Beretning på FHM 3981 Bispetorv. Daglig leder af denne undersøgelse var cand.mag. Jette R. Orduna. Stud.mag. Lars Bentsen var medhjælp. Jvnf. Arkæologiske udgravninger i Danmark (AUD)1996, p. 187.
- 8) De arkæologiske undersøgelser i 1921 viste, at kirkegårdsmuren fra ca. 1500 var opført på en ældre kirkegårdsmur fra 1200-årene. Jvnf. E. Haugsted 1923, p. 6-13.
- 9) H. Paludan 1988, p. 41-42.
- 10) E. Haugsted 1923, p. 41 samt oversigtsplan.
- 11) E. Haugsted 1923, p. 36.
- 12) H.J. Madsen 1991, p. 219-221.
- 13) H. Kampmann 1900, p. 196-202. H.J. Madsen 1996, p. 69 og p. 117. Skålfibulaen, FHM 5127 b, er af samme type som J. Petersen 1928, fig. 55. Denne dateres til 900-årene. Iflg. Nationalmuseets optegnelser blev drikkehornbeslaget og skålfibulaen fundet i "flere større fordybninger" i sandbunden under Århus Teater. De eksklusive fund er efter alt at dømme gravgods, som er fremkommet ved, at fundamentsgrofterne til teaterets mure har snittet gravene. De

- omtalte "større fordybninger" i sandbunden kan næsten kun tolkes som grave, når man sammenholder dem med graven under kapitelhuset.
- 14) Gravpladsens udstrækning fås ved at måle afstanden fra graven i kapitelhuset til de formodede graves placering under Århus Teater. Bredden af gravpladsen er ikke kendt, og det kan ikke udelukkes, at længden oprindeligt oversteg 60-70 m.
  - 15) På Resens Århus prospekt fra ca. 1675 ses det omtalte hus umiddelbart til højre for tallet 33. De skriftlige kilder omtaler det nye kødtorv omkring 1740 (Jvnf. B. Beck, 1997, p. 26).
  - 16) FHM 3959 Skt. Clemens Torv undersøgelsen fandt sted i perioden fra 11/4-18/6 1997. Stud.mag. Martin Favrbø Pavon deltog som medhjælp, mens forfatteren ledede undersøgelserne.
  - 17) Dendroprøve FHM 3959-BB1 fra det nederste hus indeholdt 93 årringe. Sidste bevarede årring er fra 1215, men hertil skal lægges splintved, hvilket giver en datering til efter 1224. Sikkerhedsprocenten på dateringen er 99,974. Dendroprøve FHM 3959-BB2 fra det øverste hus indeholdt 161 årringe incl. splintved, hvilket giver et fældningstidspunkt på ca. 1250 (ikke før 1249 og ikke efter 1261). Sikkerhedsprocenten på dateringen er 99,953.
  - 18) O. Degn 1996, s. 255 samt note 12, p. 345.
  - 19) Undersøgelsen af FHM 3880 Store Torv blev gennemført i perioden fra d. 21/3 – 28/10 1994. Mandskabet bestod af stud.mag'erne Lars Krants Larsen, Leif Plith Lauritsen, Lene Møllerup, Gunhild Øby Nielsen, Anne Louise Wibroe, Thomas Aagaard Kristensen og gymnasieelev Jens Martin Højrup. Cand. mag. Hans Skov var udgravningsleder.
  - 20) O. Schiørring 1988, p. 46-47.
  - 21) Begravelserne ved Kvindemuseets sydvesthjørne blev påtruffet i 1995 i forbindelse med kloakarbejde. Mindst tre intakte grave blev påvist i det få m² store felt.
  - 22) E. Haugsted 1927, p. 213 ff.
  - 23) Stud. mag. Lene Møllerup har kønsbestemt skeletterne.
  - 24) J. Kieffer-Olsen 1993, p. 21-24.
  - 25) Der er tale om museumsinspektør H.J. Madsen og O. Schiørrings udgravning FHM 2633, fra 1982, der dels afdækkede rådhuset fra 1500-årene og dels undersøgte tre mindre felter til bunds ude på torvets sydside. Jvnf. H.J. Madsen 1983, p. 51-59 og O. Schiørring 1988, p. 39-48.
  - 26) Grubehuse med vindfang/indgangsskakter kendes også fra Århus Søndervold. Jvnf. grubehus CJR, fig. 21 og p. 40 i H. Hellmuth Andersen et. al. 1971. Grubehus VN er erkendt i fladen, men er ikke udgravet og ligger fortsat urørt.
  - 27) Et tilsvarende stort grubehus er i 1997 udgravet på Helgenæs af Ebeltoft Museum.
  - 28) H. Hellmuth Andersen et. al. 1971, p. 51-62.
  - 29) H.J. Madsen 1996, p. 125 og H. Paludan 1996, p. 142-143.
  - 30) En egeplanke, FHM 3880-KW fra et nedbrudt hus på Store Torv, gav følgende dendrokronologiske dateringer: Planken indeholdt kerneved med 157 årringe med slutåret 1157. Hvis der kun mangler splintved, er træet fældet ca. 1180. Bedømt ud fra den foreliggende prøve, kan der godt mangle en del kernevedsårringe, så et fældningstidspunkt i 1200-årene er ikke usandsynligt. En egeplanke FHM 3880-LH/8 fra brønd IV havde år 1172 som yngste bevarede årring. Hertil skal lægges 10-15 års splintved. Man får da et fældningsår på dette træ til ca. 1182-87. Egeplanken er en bordplanke fra et skib, som formentlig var udtjent ca. 30 år senere, og derfor må man antage, at brønd IV blev bygget senest omkring 1215. Endelig skal det nævnes, at tegl forekommer udbredt i kulturlagene under den første torvebrolægning på Store Torv. Teglen menes først rigtig at optræde i Århus fra og med byggeriet af Skt. Clemens domkirken. Keramikken i kulturlagene under den første torvebrolægning synes også klart at nå et stykke ind i 1200-årene.
  - 31) Jvnf. beretning for FHM 3880 Store Torv. Se Tegning 54-55, grube *ox*; T-56-57, grube *ql* og T-59-60, grube *rx*.
  - 32) Brønd I's nordside blev afdækket, men da brønden ikke stod i vejen, blev den ikke optaget. Keramikfund i etableringsgruben og i brøndkassen kan henføres til 1200-årene. Brønden er tilsyneladende etableret og tilkastet igen inden for et kortere åremål i 1200-årene.
  - 33) Brønd II's etablering og tilkastning er dateret ud fra tilstedeværelsen af tegl i etableringsgruben og keramikfundene. Brønden blev delvist ødelagt af en ny kloakgrøft, men det tilbageværende træ findes fortsat på fundstedet.

- 34) Jvnf. note 30 og H. Skov 1997b, p. 29-31.
- 35) Jvnf. H. Skov 1997b, p. 29-30.
- 36) Jvnf. note 30.
- 37) Keramikken FHM 3880-KP i brøndV's etableringsgrube hører hjemme i 1200-tallet. I brøndens opfyld ses ligeledes hårdtbrændt keramik af A-2 type (FHM 3880-KO).
- 38) Keramikken FHM 3880-JH, LU, JG og IL i brønd III's etableringsgrube skal dateres til tidsrummet primo 1200 – primo 1300. De stratigrafiske forhold viser, at brønd III er etableret efter det ældste rådhus bliver opført først i 1300-årene. Da brønd III kastes til, kommer der store mængder keramik ned i brønden. Denne keramik er typisk for 1500-årenes første halvdel. Jvnf. FHM 3880-IH og OV. Keramikbestemmelsen er foretaget af Ph.d.-studerende Jette Linaa Larsen.
- 39) Bygningen kan ud fra stratigrafiske iagttagelser og keramik sammensætningen dateres til at være opført i 1300-årene. Når jeg vover at placere den tidligt i 1300-årene, skyldes det, at man i Horsens har et rådhus på torvet, som ifølge museumsinspektør Ole Schiørring er opført ca. 1320. Den meget præcise datering bygger på stratigrafiske iagttagelser og møntfund. Konklusionen må være, at hvis en by som Horsens har opført et hus med rådhusfunktion omkring 1320, så har stiftsbyen Århus formentlig også på denne tid haft sit rådhus på Store Torv.
- 40) Det ældste kendte tyske rådhus er omtalt i 1120 i Soest i Westfalen. I Köln omtales "Domus Civium" i 1149. I Lübeck tjente et mindre borgerhus som rådstue de første 80 år efter byens officielle grundlæggelse i 1143. Først herefter blev et egentligt rådhus opført. Jvnf. K. Gruber 1943, p. 11 og M. Gläser 1997, p. 205.
- 41) K. Gruber 1943, p. 11.
- 42) Kombinationen af grundmur og bindingsværk kendes også fra rådhusene i Tønder og Rendsburg.
- 43) Tårnet på det ældste rådhus er formentlig opført relativt sent i 1400-årene, da domkirken også forsynes med et markant vesttårn (Jvnf. H. Paludan 1996, p. 195-196). I Tyskland er egentlige rådhus-tårne, der rækker over salsbygningens tagryg, sjældne, mens de derimod er almindelige i Flandern (jvnf. K. Gruber 1943, p. 23). Århus bys næste rådhus blev ligeledes forsynet med et tårn (Jvnf. O. Schiørring 1988, p. 44).
- 44) Se O. Schiørring 1988, p. 46.
- 45) Se H.J. Madsen 1983, p. 54.
- 46) Se H. Skov 1996, s. 20-22.
- 47) Se O. Schiørring 1988, s. 45.
- 48) Der findes ofte potteskår i latrintønder. Nogle mener ligefrem, at potteskårene har gjort det ud for toiletpapir. Mos og bark er andre hyppigt fundne tørreemner.
- 49) Se O. Schiørring 1988, s. 44.
- 50) Byens andet rådhus, der blev udgravet i 1982 af museumsinspektør H.J. Madsen og O. Schiørring er publiceret i H.J. Madsen 1983, p. 51-59 og O. Schiørring 1988, p. 39-48.
- 51) Se AUD 1995, nr. 329, p. 182.
- 52) O. Schiørring 1984, p. 17.
- 53) Se gengivelsen i H. Skov 1997a, p. 203.
- 54) E. Haugsted 1917, p. 82-94. Bredden af Borgporten er beregnet ud fra den formodning, at nord og sydsiden af byporten har haft samme bredde.
- 55) En portbredde omkring 3,2 m kan synes ret smal, men f.eks. Nørreport i Ribe har en portbredde på 3,3 m (Jvnf. H. Skov 1995, p. 34-38). Den angivne portbredde er rigelig for passage med en af datidens vogne, mens pladsen har været kneben for to vogne.
- 56) Fra acciseboden/vagtstuebygningens nordøsthjørne udgår det fletværkshegn, som på et tidspunkt kantede voldens vestlige fod. (Jvnf. E. Haugsted 1917, p. 85). Århus Sønder vold gives af Christian I fri til bebyggelse i 1477, og man må regne med, at de øvrige voldforløb herefter også sløjfes (Jvnf. O. Schiørring 1984, p. 18).
- 57) Se O. Schiørring 1988, p. 45.
- 58) Se J. Hoffmeyer 1904, Bd. I, p. 302 ff.
- 59) FHM 3907 Immervad, der også dækker undersøgelserne af Lille Torv, fandt sted i perioden fra d. 18/4 – 7/8 og 12-25/10 1995. De arkæologiske undersøgelser blev foretaget af cand. mag. Jette Linaa Larsen og cand. mag. Hans Skov, der var udgravningsleder. FHM 3958 Ve-

stergade, der indebar undersøgelser af Vestergade fra Lille Torv til Emil Vetts Passage, fandt sted i perioden d. 12/3 – 12/4 1996. De arkæologiske undersøgelser blev foretaget af stud. mag. Martin Favrho Pavon, cand. mag. Jette Linaa Larsen og cand. mag. Hans Skov, der var udgravningsleder. Ingeniør Ernst Jørgensen takkes for sin indsats med metaldetektor på alle tre lokaliteter.

- 60) Den ældste brolægning *ek/eg* indeholdt flere mønter. Den ældste mønt var præget af Ribebispen Eger i perioden 1246–1273, mens den anden var præget under Erik Glipping i perioden 1259–1286. Dateringen af en egepæl (FHM 3907-BS), der skærer sig ned i den ældste brolægning, men som overlejres af den næstældste brolægning *et*, viser, at træet blev fældet i året 1268. Endnu en egepæl (FHM 3907-DC) med tilsvarende fundomstændigheder, kan bestemmes til at være fældet engang efter 1235, og da der ikke er bevaret splintved, kan egepælen DC meget vel have samme fældningsår som BS. Begge pæle har stået i en række af pæle, der har kantet den vestlige vold fod. Det er Nationalmuseet (NNU), der har foretaget de dendrokronologiske dateringer.
- 61) Udgravningen FHM 3958 Vestergade viste, at sporene fra afgravningen kunne spores så langt mod vest som til skellet mellem Vestergade 4 og 6.
- 62) Jvnf. beretning for FHM 3992 Pustervig. Terrænafgavningen kan knyttes til voldfase II, som er senere end 957 (dendrodatering), hvilket kan pege på Harald Blåtand (ca. 958–987) som denne fases bygmester.
- 63) Udgravningen FHM 3968 Åboulevarden, påviste åens nordbrink ca. 6 m nord for sydfacaden på Åboulevarden 58. Jvnf. beretningen og AUD 1996, nr. 314, p. 188.
- 64) O. Schiørring 1984, p. 17.
- 65) O. Degn, 1996, p. 304.
- 66) J. R. Orduna 1995, p. 14–21.
- 67) De her oprensede metalfund stammer primært fra Store Torv (FHM 3880). Udgravningen på Katedralskolen (FHM 3833) forbigås her, da fundene herfra er beskrevet i H. Skov 1997a, p. 189–206.
- 68) Læderskodelen med det indtrykte mønster er registreret under FHM 3959-DE.
- 69) FHM-QF blev fundet i grav QG, som indeholdt et voksent individ.
- 70) FHM 3880-IM og FHM 3880-MM.
- 71) Forfatteren har tidligere fundet tekstiler med birkebegs imprægnering på udgravninger i Bergen i 1986 og 1987 (Strandgaten og Domkirkegaten).
- 72) FHM 3969-I (Åboulevarden 58).
- 73) Jvnf. udgravningen FHM 3992 Pustervig.
- 74) FHM 4011 Rosensgade udgravningen fandt sted i august 1997. Der blev ikke påvist vejlag ældre end fra 1200-årene.
- 75) FHM 4007 Guldsmedgade udgravningen fandt sted i marts-maj 1998. Den ældste brolægning under Lille Torv kunne følges ind i Guldsmedgade, hvor brolægningen også her udgjorde den ældste vejfase.
- 76) FHM 3946 Klostergade udgravningen fandt sted i maj 1995. Der blev påvist vejlag med fund fra 1300-årene, men det kan ikke udelukkes, at den ældste brolægning rækker tilbage til 1200-årene. De undersøgte felter var af meget begrænset omfang.

LITTERATUR

- Andersen, H. Hellmuth, P.J. Crabb & H.J. Madsen 1971: *Århus Søndervold*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter IX. Århus.
- Arkæologiske udgravninger i Danmark (AUD) . Red.: Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. København.
- Beck, B. 1997: Byens Rum 1720–1870. Ib Gejl (red.): *Århus – Byens Historie*, bd. 2. Århus.
- Degn, O. 1996: Borgernes By 1550–1720. Ib Gejl (red.): *Århus – Byens Historie*, bd. 1. Århus.
- Gläser, M. 1997: Stand, Aufgaben und Perspektiven der Archäologie in Lübeck. *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektiven*. Lübeck.
- Gruber, K. 1943: *Das Deutsche Rathhaus*. München.

- Haugsted, E. 1917: En Redegørelse for de af Aarhus Museum foretagne Undersøgelser i Grunden under Marcus Bechs Gaard ved Borgporten. *Aarhus Stifts Aarbøger*.
- Haugsted, E. 1923: Udgravningerne paa Bispetorvet i Aarhus Efteråret 1921. *Aarhus Stifts Aarbøger* XVI.
- Haugsted, E. 1927: Udgravningerne paa den katolske Bispegaards Tomt nord for Domkirken i Aarhus 1924 og 26. *Aarhus Stifts Aarbøger*.
- Hoffmeyer, J. 1904: *Blade af Aarhus Bys Historie*. København.
- Kampmann, H. 1900: Drikkehornsbilag fra Oldtidens slutning. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed*.
- Kieffer-Olsen, J. 1993: *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger*. Højbjerg.
- Larsen, M. 1980: Middelalderens mørtler. *Meddelelser om konservering*, 3. rk., 2 hefte.
- Liebgott, N.-K.: *Dansk Middelalder Arkæologi*. København.
- Madsen, H.J. 1983: Byens ældste rådhus. *Århus-Årbog 1983*.
- Madsen, H.J. 1991: Vikingetidens keramik som historisk kilde. *Fra stamme til stat i Danmark 2*. Høvdingesamfund og kongemagt. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Århus.
- Madsen, H.J. 1996: Vikingernes By 900-1100. Ib Gejl (red.): *Århus – Byens Historie*, bd. 1. Århus.
- Orduna, Jette R. 1995: *Middelalderlige klædeplomber*. Højbjerg.
- Paludan, H. 1988: Skt. Clemens og Hellig Niels. Fromhedsliv og politik i Århus stift omkring 1190. Festskrift til Erik Ulsig (Kongemagt og Samfund i Middelalderen). *Arusia – Historiske Skrifter* VI.
- Paludan, N.-K. 1996: Bispestaden 1100-1550. Ib Gejl (red.): *Århus – Byens Historie*, bd. 1. Århus.
- Petersen, J. 1928: *Vikingetidens Smykker*. Stavanger.
- Schiørring, O. 1984: Midtbyens udvikling 900-1600. I: Registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer i den indre by. Århus Kommune 1984.
- Schiørring, O. 1988: Byens hus – udgravning af det middelalderlige rådhus i Århus. *Hikuin* 14.
- Skov, H. 1995: Dæmning, møllestrøm og byport – en arkæologisk undersøgelse af Nederdammen og Nørreport i Ribe. *By, marsk og geest* 7, 1994 (1995).
- Skov, H. 1996: Dragedræberen. *Skalk* 4, 1996.
- Skov, H. 1997a: Udgravningerne ved Aarhus Katedralskole i 1994-95. *Kuml* 1995-96.
- Skov, H. 1997b: Tidsfordriv. *Skalk* 2, 1997.

SUMMARY

The excavations in the centre of Aarhus 1994-97

Between 1994 and 1997, comprehensive archaeological investigations took place in the old centre of Aarhus (fig. 1). The excavations were mainly brought about by construction projects initiated by the municipality. The work resulted in a great amount of media coverage and interest from the citizens of Aarhus (fig. 2).

The excavations resulted in an almost unbroken 450 m long section through the old town deposits. The section extended from the coastal area in the east around Sko-

legade/Skolegyde ('School Street/School Alley' fig. 3) through the fortified town centre to the area behind the town, almost as far as the Vor Frue Monastery ('Our Lady Monastery') in the west.

The archaeological investigations in Skolegade, Skolegyde and the cathedral school ground resulted in new knowledge of the Viking settlement and of different buildings in the cathedral school area from c. 1200 onwards. In Skolegade, the late medieval churchyard wall was found (fig. 4, 5, 6).

On Bispetorv ('Bishop's Square') which was not created until the early 20th century, when some houses were demolished, fairly comprehensive remains of the cathedral's chapter house and canons' lodgings had been previously excavated (fig. 7). A number of small excavations in 1996 (fig. 8) showed that this area is now severely damaged by modern activities. The different archaeological investigations have resulted in a better understanding of the extent of the cathedral churchyard towards the south (fig. 7 and 9). A single intact grave with a hemispherically-shaped pottery vessel under the chapter house and some fine artefacts (a mount for a drinking horn, an axe, and an oval brooch) found under Aarhus Theatre, are strong indications of a pagan burial ground in this area (fig. 10).

On Skt. Clemens Torv ('St. Clemens' Square'), which was created when a stone house was taken down in the early 18th century, fairly comprehensive excavations took place in 1997 (fig. 11). Archaeological layers, of a thickness of up to 2.7 metres, were deposited here since the Viking Age (fig. 12 and 13). Twelve road phases from c. 1200 to modern times were traced in the area. Wooden houses from the 13th century were found in the western end of the square (fig. 14), whilst the remains of the late medieval stone house which was taken down in the early 18th century were found in the eastern end (fig. 15). The excavation also resulted in a number of fine artefacts; for instance a very fine hairpin made from walrus ivory around the year 1000 (fig. 16). Some of the excavated soil from the square was wet-sieved and this resulted in several kilos of medieval pottery fragments (fig. 17).

In 1994 Store Torv ('The Large Square') the main square in Aarhus was altered, which gave the opportunity for the largest area excavation in Aarhus to date. Closest to the cathedral, in the east, the area was dominated by the churchyard (figs. 9, 19, 20). A total of 170 skeletons, more or less undisturbed, were excavated. The graves date to the period c. 1250-1500. North of the cathedral, comprehensive excavations of the catholic bishop's court had taken place in 1923-26, but only a few graves were found then (fig. 18).

At the bottom of the archaeological layers in Store Torv, the remains of the Late Mesolithic Ertebølle Culture were found. Above them the next culture layers were from the Viking Age. Fig. 21 shows the remains of the Viking Period. At least eight pit houses were found (fig. 22). Pit house *ahb* was an unusually large one, measuring 4 by 4.2 metres (fig. 23). Fig. 24 shows the section through pit house *aji*. Next to the fireplace in this house a clay vessel with holes for its suspension was found (fig. 25). Eight wells from the Viking and Medieval Period were found (fig. 22). Fig. 26 shows the excellent preservation of well I from the 13th century. Fig. 27 shows a plan of well II. Well IV was the same type as wells I and II (fig. 28). Fig. 29 shows a reconstruction drawing of well IV. A closer examination of the wood from this well concluded that it was made from reused building timber and the deck boards and planks from a ship built around 1190 (fig. 30). One deck board was of special interest, as it had an incised gaming board for 'three-men's-morris' and 'nine-men's-morris' on it (fig. 31). Cutting marks near the gaming board indicate that the players cut chunks of "snack" food there, to eat while playing (fig. 32). Well III was a cone-shaped stone-built well, built right up against the first Town Hall in the early 14th century (fig. 33). This Town Hall was a 15.5 m long and 7.5 m wide building, erected on Store Torv around 1300 (fig. 9, 34, 36). During the 15th century, a tower was added to the Town Hall. The ground plan of the tower measured 6 m square. Fig. 35 shows what the Town Hall might have looked like. Around 1500, small St. George badges with the bishop's coat of arms were cast in the Town Hall cellar (fig. 37). A few meters to the north of the oldest Town Hall were the remains of the Town Hall latrines (fig. 38). Around the Reformation, in 1536, the oldest Town Hall was replaced by a 26.5 m long and 10.4 m wide Town Hall (figs. 9 and 40). This second Town Hall had a stair tower, the ground plan of which was 5.5 m square. This Town Hall existed until 1859.

In the western end of Store Torv, the gate Borgporten ('The Castle Gate') led into the town (fig. 41, 42). The gate formed part of the town fortifications and, from the time of

its erection around 1250 until 1683, it was the only direct entrance between the walled town and the suburb to the west. The gate survived the demolition of the rampart around 1477 and later served as the town lockup.

The excavation of Lille Torv ('The Small Square'), Immervad ('The Permanent Ford') and Vestergade ('West Street') in 1995-96 showed that these streets were laid out around 1250 as part of a comprehensive urban renewal plan (fig. 43). Until c. 1250, a 60-70-m wide wetland in this area separated the walled town from the suburb around Vor Frue Kloster. Subsequent road and culture layers deposited in a thickness of up to 2.5 m have completely erased the impression of this low and marshy area (fig. 44). Originally, the two parts of the town had been connected but when the fortifications were made in the 10th century, a vast amount of soil was removed from the area and this caused the creation of the marshy area west of the walled town. Not until around 1250, with the establishment of Vestergade, Immervad and Lille Torv, were the two parts of the town connected again. In Vestergade up to 14 road phases from c. 1250 and later have been established (fig. 45).

The extensive excavations in the town centre in 1994-97 have naturally resulted in a large quantity of artefacts from the Viking Age and Medieval Period. Figs. 46, 47, 48, 50, 51 and 52 show a selection of the metal finds. Figs. 16, 53 and 54 show some of the antler, tooth and bone items. Fig. 55 shows a

leather shoe for a baby. Traces of textile were also found. Figs. 30, 31, 38, 56, 57 and 58 show a variety of constructions and items of wood. Fig. 59 shows a selection of whetstones.

To sum up, the recent excavations have thrown new light on the topographic conditions of Viking and Medieval Aarhus. The first, unfortified Aarhus was situated on a sandy foreland along the northern edge of the river (fig. 60). In the first half of the 10th century the town was fortified and a reinforcement of this fortification in the second half of the 10th century resulted in the reformation of the terrain such that the town was divided in two by a 60-70-m wide marshy area (fig. 61). The moving of the cathedral in the 1190s from the western part of the town to the walled town was the start of a far-reaching reconstruction of the town, which seems to have been completed around 1300 (fig. 62). Just about all the central streets and original squares were established in the 13th century. The driving force behind this alteration to the plan of the town seems to have been the bishop. Whole quarters of the town were demolished in order to make way for Store Torv in front of the cathedral and the two parts of the town were connected again, after the establishment of Lille Torv and Immervad.

Hans Skov
Moesgård Museum

Translated by Annette Lerche Trolle